

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультету географії туризму та історії
Кафедра історії

«Допущено до захисту»

Реєстраційний № _____

Завідувач кафедри

« ____ » _____ 20__ р.

_____
(підпис) Н.А. Печеніна
(прізвище, ініціали)
« ____ » _____ 20__ р.

ПРОТЕСТНИЙ РУХ
НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА СРСР У 1989-1991 рр.

Кваліфікаційна робота студента
групи ІІМ-16
ступінь вищої освіти: магістр
спеціальності 014.03. Середня освіта (Історія).
Чижика Дмитра Сергійовича
Керівник: к.і.н., доцент,
Яшин Вадим Олександрович

Оцінка:

Національна шкала: _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

Члени ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали) _____

_____

(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Чижик Дмитро Сергійович, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав(ла) і не одержував(ла) недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений(а). Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 АНАЛІЗ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ. МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Аналіз української та зарубіжної історіографії.....	7
1.2 Джерельна база дослідження.....	10
1.3.Методологічна основа роботи.....	12
Висновки до розділу 1.....	14
РОЗДІЛ 2 ПРОТЕСТНІ РУХИ В БОЛГАРІЇ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ В ОФІЦІЙНІЙ ПРЕСІ	
2.1.Громадянський опір у Східній Європі.....	16
2.2 Повалення режиму Тодора Живкова.....	23
2.3. Протестний рух в Болгарії після усунення Тодора Живкова.....	33
Висновки до розділу 2.....	47
РОЗДІЛ 3 ПРОТЕСТНИЙ РУХ В РУМУНІЇ ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ НА СТОРІНКАХ ПРЕСИ	
3.1.Повалення режиму Ніколає Чаушеску.....	49
3.2.Румунський протестний рух після повалення режиму Ніколає Чаушеску...	61
Висновки до розділу 3.....	65
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	70

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Масові протести це важливий політичний чинник. Під протестом зазвичай розуміють відносно відкриту реакцію на суспільну ситуацію: іноді на підтримку, але зазвичай проти неї. У залежності від ставлення до нього з боку влади і політичного режиму протести бувають санкціоновані і несанкціоновані. Крайня форма соціального протесту може перерости в революцію. Протести сигналізують про хвороби державного апарату, на який довгий час не звертали уваги, і вони є значним викликом для влади.

Однією з таких протестних хвиль, є події у країнах Східної Європи кінця 80-х років ХХ століття, які кардинально змінили політичну та економічну долю цього регіону. І сьогодні, через 30 років, оцінка тих подій є неоднозначною. Історики, політики, пересічні громадяни колишніх країн ОВД, по різному сприймають протестний досвід цього періоду. Не варто також забувати, що незважаючи на багато спільних рис, у кожній країні революція, а відтак і роль протестного руху в ній, була різною. Тому помилкою було б розглядати протестний рух на території Східної Європи та СРСР як щось однорідне, адже він мав свої економічні, соціальні, політичні та етнічні особливості. Тому щоб детально його дослідити ми обрали лише дві країни: Болгарію та Румунію, протест же в інших країнах, та республіках СРСР, буде лише комплексно та коротко, охарактеризовано в одному з пунктів цього дослідження.

Вибір саме цих двох країн в якості географічних меж нашого дослідження також пов'язаний з специфікою протестного руху цих країн: наприклад тільки в Румунії т.з. «Осінь народів» супроводжувалася великими людськими жертвами та вбивством голови держави. На противагу їй роль болгарського протестного руху, на перший погляд є незначною, адже зміна влади у 1989 р там виглядає як черговий переворот всередині Болгарської комуністичної партії.

Важливим є також висвітлення протестів у засобах масової інформації, зокрема у пресі, яка довгий час була головним джерелом інформації для населення, і не дивлячись на конкуренцію з боку інших ЗМІ, таких як телебачення та соціальні

мережі, досі залишається таким. Під час протестів преса знаходиться під подвійним тиском: держави та журналістської етики. Історичним прикладом такої складної ситуації, в тому числі, можна назвати часи антикомуністичних протестів у Східній Європі. І хоча період відносно добре висвітлений в науковій літературі в цілому, однак реакція ЗМІ на ці процеси й досі належним чином не досліджена, а тому в цій роботі саме матеріалам ЗМІ буде присвячено дуже багато місця. Позиція офіційних ЗМІ є позицією передусім тих сил, які контролюють те чи інше видання. Ми спробуємо побачити цей зв'язок, та прослідкувати зміну інформаційної парадигми в залежності від політичного курсу.

Метою кваліфікаційної роботи є дослідити рухи політичного протесту країн Східної Європи (на прикладі Румунії та Болгарії) та особливості їхнього висвітлення в центральній офіційній пресі цих країн та СРСР. Відповідно до мети завданнями роботи є:

1. Проаналізувати літературу з теми дослідження, визначити джерела та теоретико-методологічні засади дослідження.
2. Охарактеризувати причини, хід та наслідки протестного руху в Румунії та Болгарії.
3. Встановити особливості висвітлення протестного руху офіційній пресі цих країн та СРСР.

Об'єктом дослідження є сучасна історія країн Східної Європи та СРСР.

Предметом кваліфікаційної роботи є рухи політичного протесту в Румунії й Болгарії та їхнє відображення в офіційній центральній пресі цих країн та СРСР. Вибір країн обумовлений такими міркуваннями: політичний режим Румунії був найбільш жорстокий, йому були притаманні диктаторські риси, а повалення режиму носило характер збройних сутичок та міських боїв. Комуністичний режим в Болгарії було повалено мирним, демократичним шляхом, а правляча партія мирно інтегрувалася до нових умов. Відтак, дослідження цих двох, фактично, крайнощів та їхнє порівняння може бути цікавим та науково плідним

Хронологічні межі 1970-1990. ХХ ст., тобто охоплюють роки кризи та розпаду комуністичних режимів в країнах Східної Європи, а також становлення демократичної, багатопартійної системи.

Географічний регіон: Східна Європа, Болгарія та Румунія.

Наукова новизна результатів кваліфікаційної роботи полягає в спробі порівняльного аналізу протестних рухів та їхніх наслідків на прикладі саме Румунії та Болгарії. Це дозволило підтвердити історичні та уточнити історичні та політичні оцінки досліджуваних подій.

Апробація кваліфікаційного дослідження. було виконано під час написання статті «Протестний рух в СРСР на сторінках преси (на прикладі газет «Правда» та «Московские новости» за 1988 рік)» до студентського наукового альманаху «Шляхами Кліо».

Практичне значення отриманих результатів. Матеріали кваліфікаційної роботи можна використати при підготовці до семінарів здобувачами вищої освіти, уроків з всесвітньої історії та історії України молодими вчителям, у виховному процесі в школі.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, що складаються з семи підрозділів, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи складає 77 сторінок, з яких 66 основний текст.

РОЗДІЛ 1

АНАЛІЗ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ. МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Аналіз української та зарубіжної історіографії

Історіографія представлена роботами російських та західних істориків. До загальних праць, які описують процеси кінця 80-х, початку 90-х років у Східній Європі можна віднести наступні:

«История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа» [101]. У колективній монографії зосереджено увагу на кінці 1980-х на початку 1990-х років, переломному періоді, в історії країн регіону, який пов'язаний з катастрофою командно-адміністративної системи та становленням нових структур у політичному житті, економічному та соціальному розвитку. На основі широкої джерельної бази із залученням виданих останнім часом публікацій документів та новітньої зарубіжної літератури проведено аналіз міжнародного фону та внутрішніх причин революцій у східноєвропейських країнах, а також їхніх передумов з урахуванням того, що ці проблеми аж до сьогодні залишаються дискусійними у зарубіжній та вітчизняній історіографії. І хоча ця праця має масу важливих здобутків слід підкреслити деякі її недоліки. Зокрема праця не охоплює революції в усіх країнах Східної Європи. Так тут відсутня інформація про Німецьку Демократичну Республіку, Албанію, Румунію. Події у Югославії подано лише через призму історії Сербії. Мало матеріалу присвячено Болгарії та Угорщині, порівняно з Польщею та Чехословаччиною. Однак для нашого дослідження розділ «Расставание с социализмом: болгарський вариант» був дуже корисним. Також цікаві висновки про соціальну трансформацію радянських суспільств можна побачити у розділі «Бархатные революции: социальные и культурные аспекты», однак автори, головним чином, роблять висновки на статистичних матеріалах та опитуваннях польських та чехословацьких громадян.

«Civil Resistance in the East European and Soviet Revolutions» [104]. Англомова монографія Адама Робертса, присвячена причинам, ходу, та наслідкам

антикомуністичних революцій у Східній Європі. Роботу було написано майже відразу, перше видання надруковано у 1991 році. Автор у своїй роботі піднімає низку цікавих запитань, про природу протестів, зокрема: чому головним методом революції став мирний протест, і чому в одних державах революції мали мирний характер, а в інших вони призвели до людських жертв? Також значну увагу було приділену участі «третіх сил» у цих процесах: СРСР та Західних країн. Автору вдалося довести, що зміна політичних режимів проходила в тому числі за посередньою допомогою (у Болгарії), або хоча б мовчазною згодою (як у Румунії) Михайла Горбачова. Піднімається питання впливу політики перебудови на зовнішню політику СРСР по відношенню до країн Східної Європи, реакцію консервативних та прогресивних членів національних комуністичних партій, а також її вплив на розвиток протестного руху.

Революційним подіям у Болгарії присвячено такі праці як:

«Болгария в XX веке: Очерки политической истории» [97]. У збірнику висвітлено найбільш дискусійні і малодосліджені питання історії Болгарії у XX ст., Аналізуються становлення та функціонування державного та громадського ладу Болгарії, що прийде на зміну соціалістичному після анти тоталітарної революції 1989 р., висвітлюється соціально-політична та економічна криза 80-х років, що не знайшла свого вирішення при живківському режимі. Безпосередньо краху Живківського режиму присвячено розділ «Становлення постсоціалістичного порядку». Автор детально описав виникнення тих політичних сил, які сприяли зміні влади у Болгарії: консервативне та ліберальне крило всередині КПБ, а також дисидентські рухи, які після «двірцевого перевороту», і усунення Живкова від влади, почали швидко перетворюватися в реальну опозиційну силу. Автор детально досліджує як масові протести пов'язані з політичною боротьбою цих сил.

Цю роботу значно розширює стаття Валевої Е.Л. «Инакомыслие и оппозиция в Болгарии в 1980-е годы.» [98]. Вона присвячена появі та розгортанню опозиційного руху під час революції. На думку автора організований прояв невдоволення соціалістичним режимом, який прийнято називати дисидентським рухом, з'явився в Болгарії лише наприкінці 1980-х років, що дало історикам підставу назвати його

«запізнілим». Але не дивлячись на специфіку, що стосується часу появи та форм діяльності, болгарські «неформальні» організації в момент глибокого суспільно-економічної та політичної кризи в країні зуміли створити сприятливу політичну атмосферу для здійснення переходу до демократії та ринкової економіки.

Складовою кризи та падіння болгарського комуністичного режиму став етнічний конфлікт з мусульманською меншиною, по відношенню до якої розпочався процес асиміляції, що спровокував народні протести та еміграцію до Туреччині. Цій темі присвячені дві статті. Так перша це англійська стаття «Ethno-Nationalism during Democratic Transition in Bulgaria: Political Pluralism as an Effective Remedy for Ethnic Conflict.» присвячена вивченню етнічного конфлікту у Болгарії у перехідний період (1989-1997) [105]. Друга це стаття. «Государственная политика Болгарии в отношении турецкой этнической общности (1980-е гг.)» [99]. Вона розглядає різні повороти у державній політиці комуністичного режиму Болгарії щодо мусульманської національної меншини, спроби остаточної асиміляції болгарських турків у 1984–1985 роках. та опір цій кампанії мусульманською етнічною спільнотою.

Подробицям Румунської революції присвячено 3 статті:

Стаття А.С Гладишевої. «Декабрьская революция 1989 года в Румынии: к вопросу об источниковой базе и историографических дискуссиях» [100]. Це перший у російській науці докладний, критичний огляд історіографії однієї з найдраматичніших подій світової історії кінця ХХ ст. – грудневої революції 1989 р. у Румунії. Особливо виділено питання, що зберігають дискусійний характер, а також проблеми джерельної бази. Стаття надрукована у збірці «Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети ХХ века. Т. II.» під назвою «Хроника обозиционного движения в Румынии» дозволила нам відтворити протестний рух з березня 1985 по грудень 1989 [4]. Проблема цієї статті, на мою думку, полягає у тому, що в ній кінець революції позначено поваленням режиму Ніколае Чаушеску. Але подальші протести проти Йона Ілієску з боку населення, та його конфлікт з іншими, не соціалістичними партіями дає підставу нам казати лише про перший етап антикомуністичної революції.

Подальше дослідження протестів можна знайти в англomовній статті «Hindering the process of democratization in Romania as a consequence of the social protests in the early 90s» [103]. Автор детально досліджує протестні рухи проти президента Йона Ілєску, інциденти залучення шахтарів для розгону мирних демонстрантів, і що особливо нас цікавить, реакцію на ці протести румунської та західної преси. Хоча вищезгадані наукові праці дають нам загальне уявлення про перебіг революцій у Східній Європі, вони не зачіпають питання висвітлення цих процесів у пресі. Таким чином ми маємо великий пласт ще не опрацьованих джерел.

1.2 Джерельна база дослідження

Джерельну основу праці складають періодичні видання комуністичних країн цього періоду, адже важливим є висвітлення протестів у засобах масової інформації, зокрема у пресі, яка довгий час була головним джерелом інформації для населення, і не дивлячись на конкуренцію з боку інших ЗМІ, таких як телебачення та соціальні мережі, досі залишається таким. Під час протестів преса знаходиться під подвійним тиском: держави та журналістської етики. Історичним прикладом такої складної ситуації можна назвати часи розпаду комуністичної системи у країнах Східної Європи в II пол. 1980-х рр.. Нажаль брак доступу не дозволив нам залучити більшу кількість таких джерел, тому у нашому дослідженні ми опиралися на 3 видання, доступ до архівів яких ми мали:

- Газета «Правда» до 1991 року – була основним щоденним друкованим засобом масової інформації КПРС і найбільш впливовим друкованим виданням, фактично - головною газетою в СРСР.

- Газета «Московские новости» створювалася як видання для іноземних фахівців в СРСР. Зірковий час для газети настав, коли в серпні 1986 року її головним редактором став Єгор Яковлев . За часів перебування очолювані Єгором Яковлевим «Московские новости» стали одним з найпопулярніших і авторитетних ЗМІ. Це стало результатом нової редакційної політики і принципу «газети як моста між СРСР і Західним світом». Газета часто була «першовідкривачем» раніше заборонених тем.

- Румунська газета Scînteia (рум. «Іскра»), яка була Головним друкованим органом Румунської комуністичної партії.

Також в якості джерел були використані опубліковані документи, зокрема ті що містяться у збірці «Анатомія конфліктів. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. II.» [8]. Вона містить унікальний документальний матеріал, що відображає специфіку опозиційного та дисидентського рухів у шести країнах Центральної та Південно-Східної Європи на заході комуністичних режимів. Подані в перекладі російською мовою зарубіжні документи, так само як і першоджерела з російських архівів є серйозною основою для аналізу соціально-політичних конфліктів у регіоні, фіксують їх перехід з латентної у відкриту фазу під впливом радянської перебудови. Корпус документів, що публікуються, дозволяє продемонструвати варіанти діалогу з владою, пошук консенсусу між опозиційними силами, проводити порівняльні дослідження рухів протесту в цих країнах. За допомогою цього збірника ми змогли залучити наступні джерела:

- Установчі документи опозиційних організацій [10; 8; 11; 19; 22; 17; 16]
- Матеріали владних структур: МВС Болгарії, Політбюро, і.т.д. [7; 6; 14; 20]
- Промови опозиційних лідерів на мітингах та демонстраціях [9; 12; 13]

Але варто визнати і недоліки цієї збірки, матеріалів що стосуються болгарського «круглого столу» украй мало, а інформація про протестні рухи в Румунії завершується поваленням диктатури Ніколае Чаушеску, і ігнорує протести, які тривали у 90-ті роки.

1.3.Методологічна основа роботи

Під час написання кваліфікаційної роботи ми керувалися такими принципами: історизму, системності, об'єктивності, науковості.

Принцип історизму забезпечив розгляд подій та процесів у їх взаємозв'язку із певними історичними обставинами. Всі історичні процеси потрібно розглядати у їх закономірному розвитку, із проходженням ними усіх послідовних етапів: зародження, розвиток та занепад. Не можна розглядати подію, обставину або певну по-стать відірвано, від загального розвитку. На основі цього принципу можна

прослідкувати наприклад як зароджувався простестний рух, або через які причини поступово занепадала комуністична система.

Принцип системності надає можливість прослідкувати залежність між політичними, соціально – економічними процесами та зовнішніми зв'язками, які розвиваються у безпосередній взаємодії. При цьому ми можемо виділити зв'язки між окремими системами. Даний принцип був використаний під час написання усієї роботи але найбільше простежується під час дослідження теми взаємозв'язку перебудовив СРСР та початку революційних подій у країнах Східної Європи.

Принцип об'єктивності має простежуватися під час дослідження будь – якого процесу. Він залежить від постаті дослідника – історика, його можливості не сприймати інформацію під шаблон, виділяти свою думку та погляди на розгортання певного процесу, вміння піддавати критичному аналізу різні джерела інформації. Критична оцінка наукового доробку різних авторів дала змогу відійти від неупередженого ставлення, уникаючи перекручень, перебільшень, намагання пристосувати факти під певну наукову позицію.

Принцип науковості забезпечив правомірне висвітлення об'єктів, процесів, понять та термінів під час дослідження теми.

Під час написання роботи широко застосовувалися такі загальнонаукові методи: аналіз, синтез, узагальнення, конкретизація. Із спеціально – історичних методів були використані: історичний, історико – порівняльний, історико – системний, конкретно – історичний.

Аналіз уявне розчленування об'єктів свідомості, виокремлення в них частин, аспектів, елементів, ознак і властивостей. Розрізняють два види аналітичних операцій: по-перше, можна подумки розкласти сам предмет, явище на складові частини. По-друге, можна подумки виокремлювати в предметах і явищах ті чи інші ознаки, властивості, якості. Синтез це уявне поєднання окремих частин, аспектів, ознак об'єктів у єдине ціле Синтетичні операції бувають тих самих видів, що і аналітичні, описані вище. Аналіз і синтез - основні розумові операції, що в єдності забезпечують повне та глибоке пізнання дійсності. Вони взаємодіють і взаємозумовлюють одна одну і лежать в основі всіх інших розумових операцій, зокрема порівняння. .

За допомогою методу аналізу, у дослідженні були відокремлені головні рушійні сили Революції 1989 року, а саме протестний рух, внутрішньопартійна опозиція, та уряд СРСР. За допомогою синтезу ми поєднали спільні ознаки протестів, які відбувалися в країнах Східної Європи у цей час.

Узагальнення проявляється у висновках, визначеннях, правилах, класифікаціях. Узагальнення потребує виокремлення в предметах не просто загальних, а істотних ознак. Цей метод допоміг нам допоміг упорядкувати інформацію пов'язану із протестним рухом, подати матеріал у логічній послідовності, детально проаналізувавши досліджувані події та явища.

Історичний метод допомагає прослідкувати розвиток явищ та процесів у різні проміжки часу. Виявити закономірності у суспільно – історичному процесі. За допомогою цього методу ми прослідкували еволюцію політичного розвитку держави, їх вплив на суспільство та світове співтовариство. В нашому дослідженні його було застосовано, наприклад, щоб прослідкувати реакцію офіційної преси на швидкоплинні політичні обставини другої половини 80 х рр.. ХХ ст.

Історико – системний забезпечує виділення головних фактів та узагальнення їх у подальшому або виділення конкретних елементів направлених на більш ширше розкриття процесів. При застосуванні цього методу вибудовується логічна послідовність та взаємозв'язок між окремими елементами предмету дослідження.

Історико – порівняльний метод. Він допомагає розкрити та прослідкувати зміни історичних процесів та подій. Прикладом такої зміни може бути статус громадських організацій, які ми розглядаємо у цьому дослідженні, що еволюціонує від дисидентських таємних об'єднань до політичних партій.

Крім того, під час роботи з кореспонденцією нами було застосовано метод контент-аналізу. Контент-аналіз – це змістовний аналіз масиву однорідних документів, зокрема публікацій у ЗМІ, предметом якого є аналіз змісту текстових масивів та продуктів комунікативної кореспонденції. У вітчизняній дослідницькій традиції контент-аналіз визначають як кількісний аналіз текстів та текстових масивів з метою подальшої змістовної інтерпретації виявлених числових закономірностей. За допомогою контент-аналізу встановлюються не тільки характеристики

документальних джерел, але й особливості всього комунікаційного процесу: соціальні орієнтації та установки комунікатора (творця тексту); цінності та норми, що тиражуються в документах, ефективність їх сприйняття у різній аудиторії. Найчастіше контент-аналіз використовується при дослідженні соціологічних та психологічних аспектів масової комунікації, що реалізуються в тексті з різною частотою, тому для дослідження необхідно залучати великі текстові масиви.

Цей метод, зокрема дозволив нам відтворити точку зору, яка була сформована у суспільстві за допомогою ЗМІ. Тому всі визначення контент-аналізу наголошують на його об'єктивному характері.

Найбільшу користь контент-аналіз приносить під час обробки великих текстових масивів. У цьому випадку він надав нам можливість:

- по-перше, виявляти тенденції зміни поглядів, позицій шляхом зіставлення текстів одного автора (чи низки авторів – представників одного напрямку), які стосуються різних періодів часу;
- по-друге, виявляти відмінності, що характеризують зміст текстів, які належать різним авторам (чи авторам – послідовникам різних шкіл) шляхом зіставлення цих текстів.

Висновки до розділу 1

Проаналізувавши стан історіографії можна зробити висновок, що на сьогодні, незважаючи на значні та ґрунтовні дослідження дана тема потребує подальшого дослідження через залучення широкого масиву інформації з матеріалів преси, і формування на її основі нових висновків щодо зміни точок зору офіційної влади на протестний рух.

Для досягнення поставлених завдання у роботі було використано достатню кількість джерел законодавчо-правового, статистичного, мемуарного характеру, і особливо матеріалів тогочасних періодичних видань.

Методологічну основу дослідження склали спеціальні історичні та традиційні загальнонаукові принципи, серед яких принципи історизму, системності, об'єктивності, науковості. що дозволяють об'єктивно підійти до вирішення кола

поставлених завдань. Для об'єктивного і неупередженого висвітлення порушених питань, у дослідженні було використано як загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення, конкретизація) так і спеціально-наукові методи дослідження (історичний, історико-системний, історико-порівняльний методи). Також ми спробували залучити метод контент-аналізу для роботи з матеріалами тогочасних періодичних видань.

РОЗДІЛ 2

ПРОТЕСТНІ РУХИ В БОЛГАРІЇ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ В ОФІЦІЙНІЙ ПРЕСІ

2.1. Громадянський опір у Східній Європі

Події 1989-1991 років у країнах Східної Європи мали разючу подібність. На вулицях були натовпи демонстрантів, які поводити себе майже завжди стримано, іноді з дотепністю та гумором; нервові комуністичні режими, які показали себе нездатними заручитися серйозною підтримкою; спроби створити перехідні режими, які змогли задовольнити потреби суспільства, але рано чи пізно відбувалася відкрита передача влади, або принаймні публічне визнання необхідності відмови від існуючої однопартійної системи.

Якщо насильство і застосовувалося, то, як правило, з боку силовиків, наприклад, у Празі 17 листопада 1989 року, в Тімішоарі в Румунії через місяць, і в Радянському Союзі в серпні 1991 року. Такі епізоди зазвичай навпаки, посилювали становище протестуючих. Весь ланцюг подій у Східній Європі та Радянському Союзі можна розглядати як тріумф цивільного опору, що підтверджує тезу про те, що будь-який уряд, навіть тоталітарний, в першу чергу ґрунтується на злагоді та співпраці керованих.

У листопаді 1989 року, коли швидкість змін у Східній Європі набирала обертів, Збігнева Бжезинського запитали: «Чи є історичні події, з якими можна б було порівняти за значенням ці революції?». Він відповів: «Єдине, що наближається до цього за значущістю, – це поразка нацизму у Другій світовій війні. Але якщо та поразка була завдана силою зброї, то ця поразка була викликана силою ідей та політичним опором» [104, с. 2].

Тімоті Гартон Еш сказав, що східноєвропейські революції не показали нам принципово нових ідей, але «запропонували нам ... підтвердження цінності того, що в нас уже є, старих істин та перевірених моделей, трьох основ ліберальної демократії та Європейської спільноти як єдиного, реально існуючого, «спільного європейського дому» [104, с. 3].

Лише деякі спеціалісти, які займалися Східною Європою змогли потім сказати, що вони передбачали, як легко і швидко, з таким невеликим кровопролиттям, зруйнуються слабкі комуністичні режими. Так Вільям Х. Люєрс, писав у 1987 році в журналі «Іноземні справи», що Михайло Горбачов поставив собі за мету зберегти контроль над Східною Європою, що не має жодної перспективи кардинальної зміни відносин між Радянським Союзом та будь-яким членом Варшавського договору, і що активні опозиційні групи у Східній Європі не прийдуть до влади. Такі обережні погляди ґрунтувалися на твердому переконанні, що Радянський Союз був глибоко прив'язаний до системи безпеки у Східній Європі, яка була створена внаслідок катастрофи Другої світової війни та яка, здавалося, забезпечувала більший ступінь стабільності для СРСР [104, с. 9].

Революції у Східній Європі поставили перед науковцями три важливих питання:

1. Чи можна пояснити зміни у Східній Європі та Радянському Союзі у 1989–1991 роках тиском знизу, включаючи громадянський опір? Або вони, в основному, були викликані змінами згори, які почалися з приходом до влади Михайла Горбачова у 1985 році?

2. Якими були внутрішні та міжнародні обставини, що дозволили ненасильницькій боротьбі мати такий широкий розмах, і бути очевидно ефективною? Чому зміни були майже повністю мирними в одних країнах та дуже жорсткими в інших?

3. Які уроки можна винести з подій 1989-1991 років щодо використання громадянського опору у міжнародній політиці?

Часто причини ухилення від насильства пов'язані з контекстом, а не з будь-яким абсолютним етичним принципом: вони впливають із суспільних традицій політичної дії, з досвіду війни та насильства або з розрахунків про неймовірність досягнення успіху насильницькими засобами.

Якими б не були уроки подій 1989–1991 років, є достатньо підстав для скептицизму щодо того, якою мірою громадянський опір може замінити фактор військової сили в політиці та міжнародних відносинах. Лідери ненасильницьких рухів іноді використовували певні загрози або застосування сили, навіть якщо вони

наполягають на ненасильницьких методах у конкретній боротьбі. Іноді вони можуть розраховувати на підтримку або зв'язок з іноземною державою, яка може допомогти, тому що вона добре захищена у воєнному відношенні. Іноді вони можуть свідомо використати аргумент, що якщо противник не відповість на мирний тиск, може настати хаос.

Зміни у Радянському Союзі після приходу Михайла Горбачова до керівництва Комуністичною партією у 1985 році стали важливою передумовою для подальших потрясінь у Східній Європі. Ці зміни вплинули як на багато аспектів комуністичного правління, так і на появу почуття того, що Радянський Союз не зможе більше втручатися, з метою захистити непопулярні соціалістичні режими силою зброї. Чи можна піти далі і сказати, що існувала поширена думка про те, що Східна Європа має свого роду імунітет від військового втручання? Що саме така віра була необхідною передумовою виникнення широкого громадянського опору? Чи навіть, що події були в якомусь сенсі сплановані Михайлом Горбачовим та його колегами?

Давня двозначність радянської політики між прихильністю до принципу невтручання, з одного боку, та підтримкою нав'язаного порядку у Східній Європі, з іншого, зберігалася ще довго в епоху Горбачова: аж до 1989 року. Ідею про те, що досягнення соціалізму в Східній Європі «Неможливо повернути назад» можна прослідкувати в багатьох авторитетних радянських заявах епохи Михайла Горбачова, які стосуються країн Східної Європи. Хоча у своїй книзі «Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира», вперше опублікованій у 1987 році, М. Горбачов справді зробив низку заяв, які мають на увазі відмову від права інтервенції у країни Східної Європи, все ж таки в ній було багато такого, що, здавалося, відповідало доктрині Брежнєва або, принаймні, ідеї про те, що завоювання соціалізму в Східній Європі були постійними. Тому залишалося місце для сумнівів щодо того, чи буде в умовах реальної кризи Радянський Союз діяти відповідно до своєї минулої практики чи своїх недавніх слів, і чи буде така політика втручання проводитись М Горбачовим або іншими радянськими діячами. Як пізніше висловився один із провідних членів «Солідарності»: « до осені 1989 року доктрина Брежнєва могла бути похована Шеварднадзе та іншими, але це ще не було доведено». Лише

тоді, коли східноєвропейські революції вже йшли повним ходом, доктрина Леоніда Брежнєва, здавалося, була повністю відкинута.

2 жовтня 1987 року зустріч міністрів закордонних справ Варшавського Договору у Варшаві визнала абсолютне право кожної держави визначати свій власний соціально-політичний розвиток. Потім, 4 грудня 1989 року, лідери кількох держав Варшавського договору, що вторглися до Чехословаччини 1968 року, зібравшись у Москві (це було перше велике засідання країн ОВД, де не комуністи брали участь нарівні з комуністами), заявили, що «введення їх військ до Чехословаччини 1968 року було втручанням у внутрішні справи суверенної Чехословаччини та має бути засуджено» [104, с 10] Це стало остаточним крахом доктрини Л Брежнєва, та наслідком, але причиною революцій 1989 року. Проте більш раннє ослаблення доктрини, безсумнівно, сприяло цим революціям.

Що змусило радянське керівництво відмовитися від «Доктрини Брежнєва»? Одним з факторів, які, ймовірно, сприяли розмиванню доктрини був Афганістан. Міністр закордонних справ Едуард Шеварднадзе заявив 23 жовтня 1989 року, що розміщення радянських військ в Афганістані у грудні 1979 року «йшло проти загальнолюдських цінностей... Ми вчинили найсерйозніші порушення нашого власного законодавства, наших партійних та цивільних норм» [104, с 12]. Гіркий досвід Афганістану змусив радянське керівництво вкрай неохоче втручатися деінде.

Ще одним важливим фактором у процесі змін у Східній Європі була підтримка Радянським Союзом принаймні на словах оборонної військової доктрини. Ця доктрина оголошувала низьку ефективність перебування величезних радянських сил у Східній Європі і справді забезпечувала одну з підстав для їхнього часткового виводу. Ця ж доктрина також послужила однією з основ принаймні для одного східноєвропейського режиму, а саме в Угорщині, для просування до більш відкритих кордонів.

Едуард Шеварднадзе сказав на з'їзді КПРС у липні 1990 року: «Чи знали ми, дипломати, міністри та найвище політичне керівництво, що відбуватиметься у Східній Європі? Я ніколи не відповідав на це питання, але зараз відповім на нього. Так, ми всі передбачали, всі відчували. Ми відчували, що без серйозних змін настануть

трагічні наслідки» [104, с. 13]. Чи можна довіряти таким висновкам? У заплутаних умовах Радянського Союзу, в 1989 році, М Горбачов котився лавиною і весь час намагався виглядати так, ніби він її контролював. Навряд чи він, або його старші колеги, дійсно можуть взяти на себе таку велику відповідальність за серію подій, що мали безліч причин.

Цікаве пояснення впливу змін у Радянському Союзі на революції у Східній Європі пропонує Ернст Кукс: Горбачовська перебудова спочатку надихнула, а згодом прискорила розвиток подій у Східній Європі. Проте зрештою саме перебудова як «революція згори» у Східній Європі та Радянському Союзі викликала «революцію знизу» у Польщі, Угорщині, Лейпцигу, Празі, Софії та Бухаресті.

Також слід зауважити, що багато в чому ця трансформація відбулася через величезну зміну політичного та соціального мислення, а не лише через один метод опору. Погіршення на самому початку 80-х років, після «декади успіхів», матеріального становища населення мало далекосяжні для долі суспільного розвитку наслідки. Спад рівня життя відбувався одночасно з появою нових джерел одержання доходів, яких раніше не існувало, відкриваючи можливості додаткових заробітків на недержавних підприємствах, Люди приходили до ідеї зміни системи, яка вже не задовольняла їх матеріальні потреби. Зниження життєвого рівня ще могло б бути прийняте старшим поколінням, яке у Східній Європі складало переважно вихідці з малозабезпечених верств селянства, «емігранти з бідноти», готові до нових поневірянь. Однак падіння добробуту було неприйнятним для другого покоління утворених городян, орієнтованого на західні стандарти споживання. Вони вже не відчували «поступальності розвитку» та життєвої перспективи, яка свого часу давала «батькам» участь у висхідних соціальних переміщеннях.

Цікаво, що в Китаї, де економічні реформи були більш успішними, ніж в інших країнах комуністичного блоку, і де немає міцних традицій багатопартійної демократії, режим зміг вижити. Велика зміна ідейного клімату 1980-ті роки включала зрушення у бік багатопартійної ліберальної демократії. Це було очевидно з подій 1970-х і 1980-х років не тільки в Радянському Союзі та Східній Європі, але також в Іспанії, Португалії, Філіппінах, у багатьох країнах Латинської Америки, а також у

деяких країнах Африки. Конституційна демократія з усіма її обмеженнями, можливо, є найкращою альтернативою політичному насильству як засобу вирішення конфліктів.

Революції у Східній Європі також дозволяють зробити загальні висновки, щодо місця громадянського опору у міжнародних відносинах:

- Якщо система втратила свою внутрішню віру та зовнішній динамізм, як це сталося з соціалізмом у радянському стилі до кінця 1980-х років (частково через більш ранні епізоди цивільного опору), вона стає відносно легкою мішенню.

- Для тих, хто брав участь у опорі, було дуже важливо мати якесь відчуття, що "вища влада" (в даному випадку М Горбачов, або розвинуті західні демократії) на їхньому боці.

- Наявність міжнародних угод і навіть деяких спільних цінностей відіграла свою роль, полегшивши перехідний період, як за рахунок підкреслення важливості прав людини, так і за рахунок допомоги у створенні основи загальної безпеки та впевненості, які зробили серйозні зміни у Східній Європі та Радянському Союзі можливими.

- Присутність вільних і захищених країн на Заході відіграла вирішальну роль у багатьох змінах, твердість західних країн у спротиві східному тиску протягом десятиліть сприяла втраті динамізму комуністичного режиму. Більше того, твердість Заходу в багатьох кризах – наприклад, у Польщі після 1981 року та Литві у 1990 році – могла сприяти стримуванню Радянського Союзу у боротьбі з громадянським опором.

- Телебачення відіграло ключову роль у подіях 1989-1991 років.

- Під час революції може виникнути «ефект доміно», спричинений громадянським опором, так само як і у разі інших форм політичних змін. Тобто зразки політичної організації та дій швидко поширилися з однієї країни до іншої.

- Випадки громадянського спротиву у Східній Європі та Радянському Союзі ставлять під додаткові сумніви і без того сумнівну точку зору про те, що громадянський спротив є повною протилежністю насильства або його повною заміною. Іноді, деякі види та ступені застосування сили або стримування можуть бути

необхідними, і навіть бажаними, і тим чи іншим чином можуть сприяти створенню умов, у яких може мати місце громадянський опір.

- Роль людей, які працювали в комуністичній системі, і були сприйнятливими до пропозицій про зміни, була така ж важлива, як і роль відкритих супротивників комунізму.

- Ці випадки змушують задуматися про час, який потрібний цивільному опору, щоб досягнути мети. Хоча події кінця 1989 року, здавалося, сталися з неймовірною швидкістю, вони стали кульмінацією дуже довгих процесів.

- Чому в особливо добре озброєному регіоні найбільш збройного континенту опір набув саме ненасильницької форми? Пояснень цьому декілька: національні традиції повстання, що сягають десятиліття і навіть століття; вплив церков; етична відмова від політичного насильства; спогади про зовнішні та громадянські війни, що ведуть до бажання не повторювати цей досвід.

- Чому широко не застосовувалася зброя проти цивільного спротиву? Одна очевидна причина полягає в тому, що демонстранти, завдяки їхній стриманості, дисципліні та апеляції на законність, не могли легко розглядатися як загроза безпеці.

- Чи є природнім зв'язок між громадянським опором, з одного боку, і ліберальною демократією, з іншого? Події 1989-1991 років сильно зміцнюють ідею про те, що техніка цивільного опору, яка ставить на чільне місце терпимість, переконання і формування коаліцій, має тенденцію більше використовуватися для підтримки мети конституційної багатопартійної демократії, ніж в інших, більш диктаторських цілях, і це сумісно із досягненням такої мети [104, с 31-37].

2.2 Повалення режиму Тодора Живкова

Можна сміливо казати, що Народна Республіка Болгарія до 1989 року не знала таких масових протестів як у Німеччині, Угорщині, Польщі або Чехословаччині. Як влучно зазначив дисидент, та політичний діяч Желю Желев: «В країні не було ні повстань, ні політичних страйків, ні студентських демонстрацій». Однак варто відзначити, що ці слова не зовсім відображають істину.

Існував ряд факторів, який знижував напругу в болгарському суспільстві. У 60-70х роках економічний курс на індустріалізацію був адекватним реальному стану болгарської, переважно аграрної, економіки. Політика комуністів дійсно сприяла підвищенню рівня життя болгарського народу, особливо у порівнянні з достатньо низьким його рівнем у довоєнний час. Таким чином суспільство «обміняло» свої політичні свободи на підвищення рівня життя. Як слушно зауважує болгарський історик І. Баєва, Болгарією до комуністичного періоду також керував режим, який використовував авторитарні та силові методи, тому соціалізм неможна розглядати як недемократичне виключення [97, с. 420].

Як було написано вище Болгарія довгий час уникала напруги на соціальному та політичному ґрунті, але мала іншу проблему: національну. Мова йде про взаємовідносини влади та турецької діаспори. Турки в Болгарії - друга за чисельністю етнічна, мовна та релігійна група в складі населення сучасної Республіки Болгарія після власне болгар. За останнім переписом населення 2011 турки становили 8,5% населення країни або 588 тис. Болгарські турки південного сходу країни - нащадки турецьких переселенців (юрюків); на північному сході країни - нащадки асимільованих болгар і представників кочових тюркських племен найрізноманітнішого походження (кумани, печеніги, половці, турки, уруми, мухаджири та інші). Точну кількість турків і циган в Болгарії важко встановити, тому що деякі представники мусульманських етнічних меншин (цигани, черкеси, помаки) представляються турками під час перепису. Довгий час займаючи привілейоване становище в суспільстві османської Болгарії, мусульмани взагалі і турки зокрема, змушені були змиритися з втратою підтримки з боку політичної влади після незалежності Болгарії в 1878 році і поступовим проведенням політики болгаризації в країні [105, с. 10].

Стурбований демографічною ситуацією в країні (старінням болгарського суспільства, зростанням питомої ваги турецької нацменшини в результаті більш високої, ніж у болгар, народжуваності), жівківській режим спробував насильницькими методами забезпечити «етнічну монолітність болгарської нації». В ході так званого «Відроджувального процесу», в кінці 1984- на початку 1985 р., мусульманські особисті імена були замінені на слов'янські, або християнські. Заборонялося публічне

використання турецької мови, відправлення мусульманських обрядів, носіння національного одягу і т.д. В результаті масової насильницької акції були змушені змінити свої імена більше 800 000 турків [101, с. 35].

Опір турецького населення адміністративному свавіллю, беззаконню та насильству в окремих місцях переріс у відкриті демонстрації, бунти, зіткнення з міліцією і військами, що супроводжувалися жертвами та кровопролиттям. Наймасовіші протести відбулися в містах та селах Північно-Східної та Південної Болгарії: в Кирджалі, Момчилграді, Крумовграді, Груєво, Джебелі, Ардово, Млечино, Шумені, Разграді, Каолиново, Дулово, причому всюди вони були розігнані збройним шляхом. На службовій нараді з керівним складом МВС 4 січня 1985 р докладно говорилося про «порушення громадського порядку, масових демонстраціях, спробі захоплення партійних і державних установ, биття вітрин і інших об'єктів» в місті Момчилград, і в інших населених пунктах, в кінці грудня [105, с. 17].

Протягом майже п'яти років державна машина всіляко прагнула закріпити і поглибити «заходи» з асиміляції, шляхом безпосереднього впливу на турків через силові та інші структури, а також на все суспільство за допомогою пропагандистської машини, адміністрації, різних офіційних організацій та інших механізмів. Однак в цілому всі ці заходи не привели до бажаного довгострокового ефекту. Сотні і тисячі болгарських турків, незважаючи на в'язниці і знову відкриті комуністичним режимом табори, не піддалися асиміляції і продовжували сподіватися на краще майбутнє. З самого початку і до кінця «Відроджувального процесу» мала місце різного роду індивідуальна і колективна протидія примусовим заходам влади [99, с. 298].

Т. Живков, як уже говорилося, за весь час свого правління (за деякими винятками в останні півтора-два року) не стикався з внутрішньою відкритою антикомуністичною опозицією. У цьому сенсі він не особливо грішив проти істини, заявивши в 1982 р, що вороги соціалізму в Болгарії не мають класової бази і соціальних позицій. Але у другій половині 80-х років в Болгарії склалися внутрішні передумови для заперечення "жівковізму", які в першу чергу пов'язані зі зміною зовнішньополітичного курсу М. Горбачова. Відносини Тодора Живкова та М Горбачова з самого початку склалися непросто, взаєморозуміння не було досягнуто. Період відкритої

конфронтації між двома лідерами настав у середині 1987 р. М. Горбачов вважав Т. Живкова консерватором, який не сприймає перебудову, таким як Е. Хонеккер (НДР) чи Н. Чаушеску (Румунія), протиставляючи їм Я. Кадара (Угорщина), В. Ярузельського (Польща). І, навпаки, він надавав знаки уваги «прогресивно налаштованим» болгарським партійно-державним діячам: П. Младенову, А. Луканову, А. Лілову та ін. [97, с 410;].

Проголошена М. Горбачовим відмова від радянського заступництва й опіки щодо соціалістичних країн вкрай негативно позначилася на соціально-економічній ситуації в Болгарії. Проявилася зворотна сторона медалі, доросли гіркі плоди односторонньої зовнішньої орієнтації та тісної економічної прив'язки до СРСР. За рахунок доларів, отриманих від реекспорту радянської нафти та електроенергії, країна почала створювати престижні галузі економіки, техніку, важке машинобудування. Прискорений розвиток цих галузей, які вимагали все нових колосальних доларових ін'єкцій, призвів незабаром до глибокого занепаду традиційних для Болгарії текстильної, харчової промисловості та сільського господарства. Надмірна централізація сільськогосподарського виробництва в громіздких аграрно-промислових комплексах створювала додаткові труднощі. Країна, завжди мала розвинений аграрний сектор, зіткнулася з продовольчою проблемою [101, с. 38].

Різке охолодження офіційних болгаро-радянських відносин і ослаблення економічних зв'язків поєднувалися з величезним зростанням інтересу болгар до процесів, що відбувалися в СРСР. Гласність зіграла воістину неоціненну роль в демократизації мислення болгарського народу. У 1987 -1989 рр. в країні величезним попитом користувалися радянські газети і журнали, що звільнилися від цензури адже там можна було прочитати про те, що в Болгарії продовжувало залишатися під суворою заборонаю. Дотепники жартували, що в Болгарії відродився гасло часів Другої світової війни: «Геть диктатуру, хай живе союз з СРСР!». Ідеї та гасла горбачовської перебудови знайшли гарячий відгук серед значної частини болгарського суспільства, особливо інтелігенції.

В умовах економічної кризи, та втраті головного свого союзника на зовнішньополітичній арені (а ним завжди виступав Генеральний секретар ЦК КПРС)

Тодор Живков вирішив розробити нову модель соціалістичного суспільства, а також форми і методи її реалізації, яка отримала назву «Липнева концепція» (таку назву вона отримала за часом свого схвалення на пленумі ЦК БКП в липні 1987 р.) В даному документі визначалися напрямки якісного оновлення соціалістичного суспільства, створення його нової, відповідної сучасним реаліям моделі. У зв'язку з цим говорилося про різноманіття і рівноправність різних форм власності, про політичний плюралізм, про територіальному і господарському самоврядування, про підготовку нової конституції та ін. Липнева концепція не зустріла в суспільстві надмірного ентузіазму. Більшість вбачали в ній чергову спробу камуфляжу, косметичного ремонту режиму, ще одну демонстрацію амбіцій Т. Живкова, його прагнення зберегти свою владу. Важко сказати, наскільки далеко зайшов би він у плані практичної реалізації своїх "революційних" намірів, але його час стрімко добігав кінця. Суспільство відмовило Т. Живкова в довірі, у людей закінчувалось терпіння, однак відкритих і масових зіткнень між народом і можновладцями поки не відбувалося. Крім того, в суспільстві з'явився новий прошарок незадоволених-тисячі партійних і державних бюрократів, які залишилися в результаті реформ без роботи і влади [97 с 416; 101, с. 39].

«Липнева концепція» надала сміливості обережній болгарській інтелігенції. Так на звітно-виборній конференції партійної організації в Софійському університеті восени 1987 року в ряді виступів відкрито пролунала гостра критика жівківського режиму. Чотирьох «порушників» професорів негайно звільнили, і виключили з лав Болгарської комуністичної партії. Свідченням пробудження суспільства стали численні протести викладачів та студентів з вимогою скасування покарання [98, с. 82].

У 1988 р в Болгарії стали виникати перші дисидентські організації. З самого початку в болгарському дисидентстві відокремилися два табори. Перший сформували Незалежне товариство захисту прав людини в Болгарії (НОЗПЧ), Незалежна профспілка «Подкрепа», Комітет із захисту релігійних прав, свободи совісті і духовних цінностей, а другий -Клуб в підтримку гласності та перебудови в Болгарії, Громадський комітет екологічного захисту міста Русе (ОКЕЗР або Русенський комітет).

У перший табір увійшли ідейні противники режиму, відверті антикомуністи, в основному колишні політв'язні, які створювали організації головним чином в провінції. Членську масу другого табору складали представники софіївської інтелектуальної еліти, котрі здобули широку популярність і авторитет в країні. Серед них було чимало комуністів-реформаторів, налаштованих проти Т. Живкова (хоча і там частина активістів була проти системи в цілому, але з тактичних причин не виступала з цих позицій). Дещо осібно стояла «Екогласність», що об'єднала як прихильників соціалізму, так і його противників, згуртованих спільною тривогою за збереження навколишнього середовища.

Перша болгарська правозахисна, дисидентська організація і перша незалежна громадська організація після 1947 р - Незалежне товариство захисту прав людини в Болгарії, створене 16 січня 1988 р. Іллею Міневим, з 16-ю однодумцями в його будинку в місті Септември. Ілля Мінев (1917-2000) - під час Другої світової війни був членом болгарської націоналістичної організації «Національні легіони». Був заарештований відразу ж після приходу комуністів до влади 9 вересня 1944 року і практично до початку 1980-х років перебував в ув'язненні за звинуваченням «за систематичне опір комуністичної партії». Одна з причин непопулярності створеного разом з вузьким колом однодумців і очоленого І. Міневим Товариства полягала в тому, що в його склад входили нечисленні і невідомі громадськості особи (в основному колишні політв'язні) [98, с. 83; 11].

У другій половині 1988 р незгодні з «Відроджувальним процесом» турки та помаки стали масово приєднуватися до створеної в кінці року М. Юмером, С. Іскандером і А. Орманлі Турецької демократичної ліги на захист прав людини в Болгарії. Вона ставила за мету повернення турецьких імен, захист прав людини в Болгарії, боротьбу проти асиміляції мусульманських меншин і проти заборони дотримуватися ісламські звичаї і традиції; відновлення демократичних засад у суспільному житті [99, с. 304].

Фактична бездіяльність і безпорадність жівковського керівництва, перед обличчям екологічної катастрофи, яке не бажало загострювати і без того непрості відносини з «братньою» Румунією, викликали обурення і демонстрації протесту

русенський матерів та приводом для за дисидентської організації Комітету на захист екології Русе (або просто «Русенський комітету»). Однією з особливостей Комітету стала його широка підтримка творчою інтелігенцією. Вперше частина інтелектуальної еліти посміла порушити договір про лояльність в обмін на забезпечене існування, негласно укладений між елітою і владою [101, с. 42; 9, с. 107-108; 10, с. 108].

Першою організацією, яка відкрито поставила політичні питання і закликала суспільство включитися в їх обговорення, Клуб в підтримку гласності та перебудови. Його установчі збори пройшло 3 листопада 1988 р Софійському університеті. Дослідник болгарського дисидентства І. Баєва вважає, що створення Клубу в підтримку гласності та перебудови знаменує собою новий етап в розколі болгарського суспільства напередодні перехідного періоду [98, с. 87; 8, с. 119-121].

Отже матеріали архівів, а також опублікованих документальних збірок та преси свідчать про те, що в 1988-1989 рр. (Тобто за два роки до падіння режиму Т. Живкова) в країні оформилася організована опозиція правозахисного, та екологічного типу.

Незважаючи на їх слабкість та локальний характер, вже з самого початку свого існування ці організації викликали занепокоєння влади. Про це свідчать опубліковані матеріали Політбюро ЦК БКБ та Шостого управління держбезпеки МВС Болгарії. Такі організації як Русенський комітет та Клуб в підтримку гласності та перебудови були фактично оголошені ворожими до партії. Їх звинувачували у розхитуванні авторитету партії в умовах кризи та використання «Липневої концепції» для своїх ворожих цілей. Тому метою державних та партійних органів було не допустити їх легальної діяльності, розповсюдження впливу цих організацій, поступова їх ізоляція та ліквідація [6, с. 125; 7, с. 120].

Першою зовнішньої акцією болгарського дисидентства став гучний «робочий сніданок» з французьким президентом Ф. Міттераном в січні 1989 р. За відомостями Шостого управління, висловлені болгарами під час сніданку точки зору на те, що відбувається у них на батьківщині варіювалися від різко критичних до помірних. Незалежно від цього, значення бесіди з французьким президентом полягало насамперед у міжнародному та внутрішньополітичному визнанні Клубу за перебудову як

найважливішої дисидентської організації в Болгарії. З цього моменту болгарська влада не могла собі дозволити знищити Клуб без неприємних для себе наслідків. Однією з перших масових кампаній Клубу став збір підписів під відкритим листом проти винесення вироку і тюремного ув'язнення чеського драматурга-дисидента Вацлава Гавела в січні 1989 р. Лист з підписом 102 представників болгарської інтелігенції було зачитано Бл. Димитровой на радіо «Вільна Європа» і «Deutsche Welle». Ця акція болгарських дисидентів отримала визнання в Європі, оскільки, як з'ясувалося згодом, вона виявилася першою і наймасовішою, що пройшла в соціалістичних країнах. Навіть в Чехословаччині підпис петиції розпочався пізніше [98, с. 90; 14, с. 149-150].

У квітні 1989 року, як продовження діяльності «Русенський комітету» було створено Незалежне товариство «Екогласність» на чолі з П. Слабаковим, що поклала початок руху «зелених» в Болгарії. У грудні 1989 р була створена «Зелена партія», що ставила в центр уваги людську особистість і якість її життя (лідер А. Каракачанов). Інші групи протесту, що виникли в 1988-1989 р, також оголосили себе незалежними і аполітичними [101, с. 43; 19, с. 152-156].

Запланована на в кінець травня 1989 року в Парижі Конференція з прав людини країн-членів Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) активізувала діяльність болгарських правозахисних організацій. Вони стояли біля витоків так званих «травневих подій» 1989 року: голодовок, акцій протесту, демонстрацій, мітингів, і стали кульмінацією боротьби турецького населення в Болгарії за демократію і права людини. Демонстрації привели до зіткнень з внутрішніми військами, були вбиті і поранені з обох сторін. У відповідь на протести влади фактично спровокували масове переселення мусульман до Туреччини 29 травня 1989. В цей же день, в Софії, з ініціативи Вітчизняного фронту, явно з ініціативи ЦК БКП, було організовано величезний анти турецький мітинг болгарського населення; подібні мітинги за вказівкою «згори» пройшли у всіх великих містах країни. Після «травневих подій» десятки турків, головним чином організатори демонстрацій і активісти, були депортовані в Югославію, Угорщину і Австрію [18, с. 162-164; 20 с. 164-166; 23 с. 170-174].

На початку червня на зустрічі з політичною елітою Т. Живков показав, що він цілком усвідомлює те, що відбувається: «Бунти в країні припинилися після цього виступу [29 травня]. Ми на порозі великого психозу, пов'язаного з переселенням. Як слід оцінити цей психоз? Такий психоз нам необхідний, він є дуже доречним. Скажу вам дещо, що ми тримаємо в таємниці. Якщо ми не виселимо 200-300 тисяч чоловік цього [турецького] населення, то через 15 років Болгарія перестане існувати. Вона буде як Кіпр чи щось подібне ». В результаті влітку 1989 р країну покинуло близько 360 тисяч болгарських турків (так звана «Велика екскурсія»), що завдало величезних політичних та економічних збитків Болгарії. Спорожніли цілі села, частково обезлюдніли деякі області; місцева, перш за все тютюнова, промисловість зіткнулася з величезними труднощами. Болгарська влада змушені були вжити надзвичайних заходів, зокрема, організувати збір врожаю силами солдатів і школярів. 21 серпня 1989 р Туреччина, будучи не в змозі прийняти і розмістити колосальне число емігрантів, що скупчилися в прикордонних районах, була змушена «тимчасово» закрити кордон. Болгаро-турецькі відносини загострилися.

Дії влади викликали обурення і протести болгарських дисидентів, насамперед членів Незалежної суспільства на захист прав людини, незалежного профспілки «Подкрепа» та Клубу в підтримку гласності та перебудови. У той же час організовані Вітчизняним фронтом в кінці травня - початку червня 1989 р відверто націоналістичні демонстрації і мітинги сприяли посиленню ворожого ставлення до турків з боку більшої частини болгарського населення. Поряд з гаслами «Болгарія - для болгар!» на мітингу в Софії було розгорнуто і гасло «Геть Софіївський клуб і його демагогічні тези про гласність і демократію!».

Аналіз радянської преси дає привід казати, що влада СРСР, хоча і знаходилась в антагоністичних стосунках з живківським режимом, зайняла саме його сторону. Жоден матеріал надрукований радянськими ЗМІ не має критики болгарської етнічної політики, інформація про масштабні протести відсутня, а також має місце обвинувачення Туреччини у провокаціях та свідомій дезінформації світової спільноти:

- Замітка у газеті «Правда» від 31.05.1989. : «Заявление Т. Живкова», де вперше було написано про зміни в закордонних паспортах та болгарському громадянстві. Словами самого Т. Живкова, у замітці було засуджено інформаційну політику Туреччини, нібито спрямовану проти Болгарії [44, с. 5].
- Після значної перерви у «Правді» від 19.06.1989 було надруковано «Заявление глави правительства» Георгія Атанасова, який прокоментував «напругу серед болгар-мусульман». За його словами більшість трудящих підтримує політику БКП (на жаль, як покажуть подальші події, це твердження було недалеко від правди), а напруга серед мусульман викликана закордонними емісарами. Атанасов знову опонує заяві Туреччини щодо примусової депортації [51, с. 5].
- Через 3 дні «Правда» публікує заяву міністра іноземних справ Болгарії під заголовком: «Тревога за судьби соотечественников» у номері від 22.06.1989. За цією заявою: по-перше болгарське керівництво «занепокоєне» інформацією, що Туреччина хоче переселити болгарських громадян у Північний Кіпр або Курдистан задля заселення цих нестабільних регіонів мусульманським населенням. По-друге заперечується інформація турецьких та західних ЗМІ про примусову депортацію. Радянська газета, як і раніше, у цій складній міжнародній ситуації друкує думку керівництва БКП, отже фактично підтримує їх у цьому конфлікті[52, с. 5].
- У номері газети «Правда» від 29.06.1989 з'явилося інтерв'ю «На перекрестке судеб. Репортаж с болгаро-турецкой границы», у якому можна помітити, що позиція радянських ЗМІ дещо змінилася: можна побачити, що репортер Л. Жмирьов демонструє не лише точку зору болгарської влади (яка залишилася без змін), але й мусульманських біженців. Вперше, хоча й поспіхом, вказана така причина невдоволення як перейменування. Також названо кількість біженців, та економічні наслідки такого процесу: недостача робочої сили та відтік фінансів. Але інтерв'юер не заходить далі, обмежуючись абстрактними запитаннями «що могло призвести до такої кризи?» ігноруючи масштабні протести мусульман, які тривали ледве не з 1984 року [55, с. 5].

Не оминула «Травневі події» та «Велику екскурсію» і газета «Московские новости», але обмежилася лише короткою заміткою у номері від 09.07.1989 «В Софії, в Анкарі, в Москві». Замітка має нейтральний характер: подано як турецьке звинувачення Болгарії в примусовій депортації, так і позиція Болгарії, яка лише надає громадянам право вільного пересування [59, с. 5].

Порушення прав турків завдало сильного удару по міжнародному іміджу Болгарії, тим більше що в цей період загальноєвропейський процес виводить на передній план саме захист основних людських прав і свобод. Не тільки Туреччина і весь ісламський світ, але і вся світова спільнота чинили все сильніший дипломатичний тиск на правлячі кола в Софії. Болгарія фактично потрапила в міжнародну ізоляцію як країна, що грубо порушила права і свободи населення [99, с. 302].

Проте варто підкреслити, що до листопада 1989 р опозиції як реальної політичної сили в Болгарії не існувало. Жодна з груп протесту не висунула в той час альтернативної програми суспільного розвитку, в ім'я реалізації якої вона була готова боротися за владу. Демократичний рух в Болгарії, різномірний за своїм складом і організаційно роз'єднаний, не зміг створити консолідовану силу, здатну повалити живковський режим. В цілому дисидентство в країні виглядало запізним і порівняно слабким. Під час його організаційного оформлення і початку виходу на публічну арену, в ряді інших європейських соціалістичних країн воно вже отримало соціальне визнання, статус учасників діалогу з правлячими колами. У Польщі (в лютому-квітні 1989 г.) і в Угорщині (в червні-вересні 1989 г.) пройшли "круглі столи" між опозицією і владою, в результаті чого в цих країнах був забезпечений "демократичний крах" комуністичних режимів і вихід демократів на перші ролі на політичній арені. Потрібно, однак, відзначити, що Болгарія не переживала і драматичних, кривавих подій, подібно тим, що сталося в Румунії в грудні 1989 р. В Болгарії головна сила, яка скине "жівковізм", сформувалася не в дисидентському середовищі, а всередині правлячої партійно-державної еліти [98, с. 93].

2.3. Протестний рух в Болгарії після усунення Годора Живкова

Для болгарських дисидентів, як і для всього населення, усунення Т. Живкова від влади було повною несподіванкою. На відміну від опозиції в інших країнах Східної Європи, вони були не ініціаторами політичних змін, а швидше за сторонніми спостерігачами. Насправді ж його відставка на пленумі стала лише заключним актом дії, розіграного частиною болгарської партійної номенклатури в своїх інтересах. Ядро цього перевороту складала люди, що мали прямі контакти з Москвою, перш за все «улюбленці Кремля»: Андрій Луканов та Петро Младенов. Як тільки М.С. Горбачов дав зрозуміти, що його відносини з Годором Живковим натягнуті, А. Луканов почав активно розігрувати «радянську карту» [101, с. 46.].

Активізація болгарської громадськості в дні Екофоруму, масова (чотирьохтисячна) демонстрація прихильників «Екогласності» 3 листопада переконала «ядро» партійних діячів в тому, що часу втрачати більше не можна. Так що, з одного боку, рух неформалів стало серйозним стимулом для змовників, а з іншого неабияким попередженням. 24 жовтня 1989, М.П. Младенов (член політбюро ЦК БКП, міністр закордонних справ) звернувся з листом до вищих партійних органів, в якому звинуватив Т. Живкова в тому, що він довів країну до глибокої економічної, фінансової та політичної кризи, до міжнародної ізоляції, навіть від СРСР; пролунав заклик до партії, її керівництва невідкладно зайнятися цим питанням, враховуючи, що народ, за словами автора, вже давно займається ним. Лист П. Младенова став своєрідним детонатором, який значно прискорив процес відсторонення Т. Живкова від влади, оформленого на пленумі ЦК БКП 10 листопада 1989 р. Здається, що відставку Т. Живкова можна охарактеризувати як "добровільно-примусову". Опинившись без внутрішньої (з боку своїх недавніх соратників і "висуванців") і зовнішньої (з боку Москви) підтримки, він усвідомив марність будь-яких спроб зберегти свою владу. Відставка Т. Живкова означала в історії Болгарії епохи "реального соціалізму". Країна мирним шляхом вступила в черговий перехідний період [21; 97 с. 423].

Неможна напевно сказати який саме рівень підтримки отримали змовники з БКП, але радянські ЗМІ активно підтримували зміну болгарського керівництва. Такий висновок можна зробити аналізуючи відповідні матеріали газет «Правда» та

«Московские новости». Перша газета відразу після призначення П. Младенова на посаду надрукувала вітання новому комуністичному лідеру, а в номері від 4 грудня взяли в нього велике інтерв'ю. Крім того, «Правда» стала тією платформою, де у декількох випусках підряд виходили матеріали присвячені П. Младенову. Їх об'єднує те, що вони критикують живковський режим як застарілий, або навіть сталінський, а на нове керівництво покладають надії щодо поглиблення перебудови, яке буде орієнтоване на досвід СРСР. Якщо згадати конфлікт Михайла Горбачова та Тодора Живкова стає зрозуміло, чому радянські ЗМІ були наповнені таким оптимізмом стосовно перевороту всередині БКП [82 с. 5; 79 с. 6, 14; 78 с. 6; 76 с. 4; 75 с.1].

Матеріали схожого характеру друкувалися і в газеті «Московские новости» за авторства Венцеля Райчова: болгарського перекладача, журналіста та соціолога. Але вони різко відрізняються від статей «Правди», відсутністю порожніх радісних відгуків, натомість можна побачити спроби прогнозувати подальші події. В них, зокрема, автор визнає що усунення Т. Живкова було саме переворотом, який «готувався у кращих традиціях кабінетної закритості», він слушно зауважує, що соціалістичні країни так і не винайшли нормальний механізм зміни лідерів. За словами автора, він побоюється двох можливих сценаріїв: саботажу реформ з боку партійної бюрократії, та тих політичних сил які навпаки, будуть вимагати радикальних змін більш ніж потрібно. Як покаже подальший хід подій обидва сценарії виявляться більш ніж правдивими [81 с. 2].

Болгарську компартію, яка самостійно повалила авторитарний режим Т. Живкова, не спіткала доля інших правлячих «братніх» партій, які були витіснені з влади в результаті "оксамитових", революцій або кривавих драматичних подій, подібних до тих, що мали місце в Румунії. На користь БКП сприяли в основному ліві переконання, вкорінені серед значної частини болгарського суспільства, відсутність в ньому широких антирадянських та антиросійських настроїв, які в ряді інших держав зрощувалися з антикомуністичними, а також слабкість політичної опозиції в країні. Внаслідок поєднання названих обставин БКП після 10 листопада 1989 року в протягом майже двох років мала парламентську більшість, її представники

очолювали перші уряди перехідного періоду, перший болгарський президент також вийшов з її лав [81 с.2].

Зміна верхівки в апараті влади в широкому контексті сприяла лібералізації суспільної атмосфери в цілому. В кінцевому рахунку заміна партійної еліти не змогла запобігти зміни системи. На вулиці вийшов народ. У лічені місяці в країні сформувалося потужна опозиція, для якої відставка Т. Живкова була лише першим кроком до більш глибоких змін. Про це свідчив перший мітинг «неформальних організацій» на чолі з Конфедерацією праці «Подкрепа» і «Екогласністю», проведення 18 листопада 1989 року в центрі Софії на площі перед собором Олександра Невського і зібрав близько 100 тис. Чоловік. Головними ораторами на ньому були Ж. Желев, Б. Димитров, Р. Ралін, Р. Воденічаров, А. Каракачанов, та ін [13, с. 184-187; 101, с. 47; 98 с. 93].

14 грудня 1989 р студенти, які добивалися автономії університету, організували «живий ланцюг» навколо будівлі парламенту. До них незабаром приєдналися прихильники опозиції, які вимагали негайного скасування параграфа 1 Конституції про керівну роль БКП в суспільстві. Вимовлені в цей момент наляканим Петром Младеновим слова про можливість використання танків проти демонстрантів (записані на відеокасету) послужили згодом причиною його відставки. 15 січня 1990 р Народні збори скасував параграф, який гарантує керівну роль компартії [12, с. 191-192; 101, с. 48].

У перші дні після відсторонення Т. Живкова в результаті внутрішньопартійного перевороту в турецькому питанні по інерції продовжувала проводитися колишня лінія. Однак дуже скоро безперервні демонстрації протесту турків і помаків, виступи міцніючої політичної опозиції, правозахисників, а також тиск міжнародної громадськості змусили нове партійне керівництво Болгарії терміново переглянути «Відроджувальний процес». 29 грудня 1989 пленум ЦК БКП в складі, який не сильно відрізнявся від того, що прийняв рішення про перейменування турків, прийняв постанову, в якій ЦК відкидав «Процес», як принципово неправильний. Провину, як цього і слід було очікувати, звалили на Т. Живкова і його найближче оточення. Партійне рішення від 29 грудня 1989 року було захоплено прийнято мусульманами,

однак викликало чергове загострення, і стало каталізатором нових протистоянь у етнічно змішаних районах країни. Націоналістичні ексцеси були очолені місцевою партійною номенклатурою, господарськими керівниками, представниками спецслужб, громадськими діячами, які брали участь в проведенні «Відроджувального процесу». Їх підтримали і сотні простих болгар, що піддалися навіюванням про зростаючу «зовнішню загрозу», та побоювалися помсти з боку мусульман. Партійні структури в Кирджалі, Хасково і Разграді організували великі націоналістичні мітинги протесту проти повернення імен. Кульмінації ці націоналістичні прояви досягли 2 січня 1990 в Софії, де прибулі з провінції сотні болгар скандували гасла «Болгарія - для болгар!», «З турецькими іменами - в Туреччину!», «Не хочемо нового Кіпру!», Вимагали проведення референдуму, закликали до загального страйку. За всіма цими діями стояв створений з партійних кадрів Комітет захисту національних інтересів. Кризова ситуація в країні в остаточному підсумку протверезила різні політичні та громадські сили і змусила їх стати на шлях діалогу і національної злагоди. Болгарські мусульмани повернули свої тюрксько-арабські імена, і могли вільно дотримуватися традицій. До кінця 1990 р Болгарію повернулося понад 150 000 переселенців, що не зуміли пристосуватися до життя в Туреччині. Довга низка протестів, мітингів і голодовок, які турки і болгары-правозахисники спільно організували проти одного з найбільших злочинів комуністичного режиму, дала результат. Як підкреслював С. Іскандер, секретар Демократичної ліги на захист прав людини, величезну роль в мирній розв'язці зіграли болгарські опозиційні організації, вступаючи за права мусульман в 1988-1989 рр. [99, с. 304].

Поворот у національній політиці нового болгарського керівництва можна добре прослідкувати у відповідних матеріалах радянської газети «Правда». Дуже цікавим є той факт, що ця газета нібито і не помічала цієї дискримінаційної політики, але після зміни болгарського керівництва стала активно інформувати про її подолання:

- У замітці «Важные решения» від 31.12.1989 болгарський прем'єр А. Лілов, на пленумі ЦК БКП від 29 грудня 1989 року, засудив національну політику стосовно мусульманського населення[86, с. 4].

- Наступна замітка, під красномовною назвою «Восстановливая справедливость» у номері від 02.01.1990 вперше, у радянській пресі, описала подробиці «Відроджувального процесу», які до цього замовчувалися. Була названа дата його початку: 1984 рік, примус змінювати мусульманські імена на болгарські, обмеження у використанні рідної мови, заборона релігійних обрядів [27, с. 7].
- У номері від 04.01.1990, стаття «Призыв к согласию» описує анти-турецькі мітинги, які почалися після заяви уряду про згортання національної політики «Відроджувального процесу». У першій частині статті ми бачимо опис мітингів, у другій негативну реакцію на нього Політбюро Болгарії [28, с. 1, 5].
- У номері від 06.01.1990 надруковано замітку про Спільну декларацію опозиційних партій та організацій на підтримку рішення Державної Ради та ради міністрів НРБ про ліквідацію наслідків «Відроджувального процесу» [29, с. 5].
- Антитурецькі мітинги на півдні та сході продовжувалися. Особливо гостра ситуація у місті Кирджали змусила президента П. Младенова зустрітися з громадянами, що вийшли на мітинг, про це написано у замітці з сьомого номеру від 07.01.1990. З цієї ж замітки можна дізнатися, що болгарський уряд збирався запровадити амністію «по відношенню до всіх людей, та будь яких дій, які сталися під час насильницького перейменування» [30, с. 7].
- У номері від 09.01.1990 замітка «Нужно благоразумие» описує багатотисячні мітинги, які добралися до болгарської столиці [31, с. 5].
- У замітці «Призыв к разуму и сдержанности» від 09.01.1990 вказано, що національне питання стало причиною гострої поляризації суспільства, наслідки якої можуть бути непередбачуваними. Через це почала свою роботу Рада з національного питання, у якій увійшли як політики, так і члени правозахисних мусульманських організацій. Робота ради була запланована до 12 лютого [31].
- У 18 номері газети «Правда» від 10.01.1990 вийшла стаття «Избежать беды» за авторством Л. Жмирева, присвячена Національним зборам, що мали вирішити складне національне питання. Стаття досить детально описує цю проблему. Автор називає головну причину, яка загострила болгаро-мусульманські стосунки:

пленум ЦК БКП 10 листопада 1989 року, що поклав початок процесу корінних змін партійного і державного керівництва. Головну провину автор накладає на національну політику Т. Живкова, яка впродовж п'яти років дискримінувала мусульманське населення, та стала причиною міжнаціональної ворожнечі. Він влучно зазначає, що у багатьох викликає сум'яття крутизна зробленого повороту. Ще три місяці тому, в газетах і на зборах, називали «зрадниками» всіх тих, хто виїхав до Туреччини або подав заяви на виїзд. А сьогодні поворот на 180 градусів: «вони наші брати». Незацікавленість в такому повороті проявила частина працівників партійного і державного апарату, органів міліції, прокуратури, а також ті з місцевих жителів, що використали в особистих інтересах масовий від'їзд мусульман. Задля уникнення ескалації конфлікту Рада разом з державними органами прийняла ряд рішень: оголосила 1990 рік роком національного примирення, було підтверджено принципи свободи совісті, право кожного громадянина на вільний вибір імені, болгарську було оголошено єдиною державною мовою, але декламувався намір надати додаткові адміністративні та юридичні гарантії національним меншинам [32,с 6-7].

З кінця 1989 року почався бурхливий, лавиноподібний процес політизації та поляризації болгарського суспільства. Відновили діяльність "історичні" партії, заборонені або розпущені в 1947-1948 рр. Переважна більшість з них дотримувалося антикомуністичних позицій, які не вірило в щирість намірів і здатність БКП подолати кризовий стан країни, вести її до демократичного оновлення. Не дивлячись на таке ставлення до компартії (згодом до БСП) жодна з десятків суспільно-політичних організацій не була в змозі скласти поодинокі серйозну конкуренцію БКП, яка на початку 1990 року нараховувала в своїх рядах понад 980 тис. членів, об'єднаних в більш ніж 31 тис. первинних осередків. Питання про формування сильної, впливової антикомуністичної опозиції ставало для болгарських демократів все більш актуальним.

Появою дійсно впливової антикомуністичної опозиції в Болгарії вважається створення 7 грудня 1989 р коаліційної Союзу демократичних сил (СДС), який об'єднав строкаті дисидентські групи та організації і запропонував суспільству свою

програму. Вже незабаром після свого створення СДС, який об'єднав 13 опозиційних організацій: від лівих (соціал-демократів і членів Землеробського союзу) до крайніх правих (включаючи націоналістів), став відігравати важливу роль у розвитку політичних процесів в країні. Його друкований орган «Демократія», заснований в лютому 1990 року, відразу став одним з найпопулярніших і протягом наступних років зберігав своє особливе становище як перша дійсно антикомуністична газета. Головою Національної координаційної ради СДС був обраний Ж. Желев. Надалі склад СДС змінювався. Одні організації вступали в союз, інші покидали його. Колективні члени, які входили в СДС, зберігали свою організаційну самостійність. Це, з одного боку, підкреслювало демократизм його структури, а з іншого - створювало передумови для розколу. Проте СДС в короткий термін висунувся на перші ролі в політичному житті Болгарії. Бурхливий процес політизації та поляризації болгарського суспільства привів до того, що за короткий час в країні сформувалася двополюсна політична система, суть якої полягала в протистоянні однієї великої політичної партії - БКП / БСП, і великого опозиційного союзу - СДС [22, с 188-191; 98, с. 94].

СДС, ця справді впливова антикомуністична коаліція ознаменувала народження нової плюралістичної політичної системи в Болгарії. Хоча дисидентські організації і не почали зміни в Болгарії, вони постійно підштовхували їх вперед. Підсумком декількох бурхливих тижнів щоденних мітингів, походів і демонстрацій стали скликання національної «круглого столу» для діалогу між владою (в лютому 1990 р утворилося однопартійний комуністичний уряд) і опозиційним СДС, скасування першого параграфа конституції, що регламентував керівну роль БКП в суспільстві, відновлення цивільних свобод і свободи преси, підготовка перших вільних виборів [98, с. 95].

В січні-травні 1990 року в Болгарії проходив національний "круглий стіл"-нова для країни, але вже випробувана в ряді інших східноєвропейських держав (Польща, Угорщина) форма досягнення компромісу між протиборчими силами з актуальних політичних, соціально-економічних та інших проблем в мету спільного пошуку шляхів їх вирішення. Основними учасниками "круглого столу" були парламентські партії (БКП і БЗНС) і СДС. Були допущені також Вітчизняний фронт,

профспілкові, жіночі і молодіжні організації та рухи. В ході найгостріших дискусій учасники "круглого столу" дійшли згоди про трансформацію політичної системи і перехід до парламентської демократії, про скасування Державної ради і введення інституту президентства (3 квітня 1990 р Народні збори обрали президентом країни П. Младенова), про вибори у Великі народні збори і гарантії їх вільного характеру, про основні положення закону «Про політичні партії», про розпуск партійних організацій за місцем роботи, про департизацію основних державних інститутів МВС, суду, прокуратури, армії, МЗС і ін. "Круглий стіл" фактично поклав початок перерозподілу влади між владною партією та опозицією. Сьогодні «круглий стіл» оцінюється по-різному. У передмові до виданих через кілька років стенографічних протоколів НКС Желю Желев писав: «Без перебільшення можна сказати, що "круглий стіл" є найкоротшим, найуспішнішим, і найбільш плідним періодом болгарської трансформації». Але К. Чакир вважає, що «круглий стіл» «ампутував життєво важливі частини болгарської держави» і заклав важкі деформації в суспільно-політичній системі Болгарії, що він перетворився в інструмент запеклої боротьби за владу [25 с. 188-191; 97 с.; 101 с. 62].

Ці події у радянській пресі розглядалися як позитивні, такі що є складовою частиною перебудови. Аналіз статей дає підставу казати, що СДС- головний політичний конкурент БСП, у радянській пресі також описаний позитивно. Можливо причиною цього було те, що радянське керівництво не сприймало його як серйозного конкурента для своїх болгарських союзників:

- У номері газети «Правда» від 09.12.1989 вийшла коротка замітка ТАСС «Создан Союз демократических сил Болгарии», яка перелічила організації та цілі СДС. Замітка має нейтральний характер [85, с. 4].
- В замітці «За діалог» від 28.12.1989 вперше було надруковано інформацію про намір болгарського уряду скликати «Круглий стіл» з неформальними та незалежними суспільними структурами [91, с. 4].
- У статті болгарського письменника Георгія Мішева «Под знаком козерога» можна побачити спробу аналізу та рефлексії щодо протестів, які почалися після повалення режиму Т. Живкова. Саме його звинувачують у надмірній

консервації суспільних процесів, що і створило великий протестний тиск. Автор оцінює мирні мітинги та протести незалежних організацій як позитивні. Софійський південний парк він називає «вільною територією суспільної свідомості». Однак у статті є осуд радикальних протестів, та натяк що їх провокація може бути комусь вигідна.

- Замітка «За політичний плюралізм», від 17.01.1990 кореспондента газети «Правда», про скасування положень болгарської конституції щодо керівної ролі БКП. Замітка має нейтральний, суто інформативний характер [33].
- Замітка кореспондента газети Правда від 18.01. 1990 «Трудный диалог» про засідання болгарського «круглого столу» інформує про дебати, які виникли між БКП та СДС щодо доступу останньої до засобів масової інформації [34].
- Замітка «Перед съездом» цікава тим, що тут згадується про масштабні робітничі страйки, які стали предметом обговорення пленуму ЦК БКП. Замітка свідчить, що болгарське керівництво з великим занепокоєнням сприйняла наявність таких заворушень, і визнало їх вплив на економіку країни [35].
- В інтерв'ю газеті «Правда», під назвою «Отвергая догмы» від 29.01.1990, Александр Лілов зазначив, що в Болгарії, крім двох правлячих партій - БКП і БЗНС, - вже сформувалася політична опозиція. Це Союз демократичних сил, який об'єднує більше десяти організацій. Крім того, є ще 40-50 неформальних організацій, вельми активно беруть участь у громадському та політичному житті країни. А. Лілов позитивно оцінив такий політичний плюралізм [36].
- Замітка «Не спешат в министры» від 08.02.1990 про відмову опозиційних партій та організацій формувати разом з БКП коаліційний уряд до демократичних виборів у Народне зібрання. Автор замітка Л. Жмырев робить прокомуністичний висновок: опозиція боїться розділити відповідальність за складне соціально-економічне становище в країні [39].

Перемога БСП на перших демократичних виборах свідчить, що вона ще користувалася досить високим кредитом довіри громадськості. Але СДС, який поступився їй, здобув новий статус, перетворившись з позапарламентської опозиції в

парламентську, і переконливо затвердив свою легітимність впливової, другою за значенням політичної сили країни. Вибори показали поділ політичних симпатій виборців з великих міст і провінції. У більшості індустріальних і культурних центрів перемогу здобув СДС (зокрема, в столиці він отримав 54% голосів, у той час як в цілому по країні 36%). За ним пішли значна частина інтелігенції, молоді, промислових робітників. Цю категорію громадян було легше, хоча б в силу їх сконцентрованості, підняти на проведення масових акцій на підтримку своєї партії. Електорат БСП в основному складала жителі сіл і малих міст, люди зрілого віку. Їх можна було мобілізувати під час виборчої кампанії, в день виборів, але в міжвиборчий період політична активність у них різко падала. Це стало причиною свого роду двовладдя: формально влада в основних державних органах належала БСП, але робити вона була змушена те, що їй диктувала вулиця, яку направляв СДС [97 с. 423; 101, с. 64].

Опозиція активізувала боротьбу з соціалістами як в парламенті, так і поза ним. Антикомуністичні виступи були за своєю формою різноманітні і часом агресивні: окупація студентами аудиторій Софійського університету, блокування дорожнього руху, встановлення в центрі столиці наметового табору ("Міста істини"). 26 серпня 1990 було підпалено і розграбовано будівлю Великої ради БСП ("Партійного будинку") в центрі Софії. Учасники цих акцій вимагали скасування результатів виборів, відставки президента і т.д. Практично дублювалися всі звинувачення проти БКП, висунуті СДС під час виборчої кампанії. Ці акції мали політичні наслідки: 6 липня 1990 р подав у відставку президент П. Младенов.

Радянська преса приділила велику увагу протестам, пов'язаним з першими вільними парламентськими та президентськими виборами в Болгарії. Аналіз її матеріалів свідчить, що преса підтримувала БСБ, а її суперники жорстко критикувалися. Це різко контрастує з описом протестів та діяльності опозиції яку давала газета «Правда» до виборів. Можна спостерігати за наступною тенденцією: якщо спочатку критикували стихійні протести, то потім їх стали пов'язувати с СДС:

- Замітка «Пауза перед фіналом» від 10.06.1990 про перші передвиборні теле-дебати між лідерами трьох найвпливовіших партій: А. Ліловим (БСП), Ж. Желевим(СДС), В. Вілковим (БЗНС) [45].
- У статті «Народ сказав своє слово» від 12.06.1990, яка присвячена результатам виборів у Болгарії, є і перша згадка про протести, які після них почалися. У статті зазначено що в другій половині дня на площу перед Народним палацом культури стали стікатися прихильники СДС. Автор робить висновок що «Вибір болгарського народу зроблений, проте його реалізація ще натрапить, мабуть, на чималі труднощі.» [46]
- Стаття «Улицы полны неожиданностей» від 13.06.1990 була присвячена подальшому розгортанню протестів. Була описана головна претензія протестуючих, а саме підозра у фальсифікації виборів [47].
- Замітка у номері 166 під назвою «Напряжение спадает, но...» від 15.06.1990 цікава тим, в ній уперше винними у розпалюванні вуличних протестів була названа парламентська опозиція, в першу чергу СДС. Схожі висновки роблять і автори статті «Чьи «козыри» сильнее» від 18.06.1990 [48; 50].
- Стаття «Болгарський варіант» від 16.06.1990 на перший погляд не має інформації про протести. Вона зосереджена на вихвалянні БСП, та причинах, які привели її до успіху на виборах, але в ній промайнула цікава фраза: «Болгарію захопив мітинговий синдром». Тобто радянські журналісти визнали що наявні масові акції невдоволення результатами виборів [49].
- У замітці від 28.06.1990 вперше надруковано Заяву про намір МВС НРБ «прийняти міри» щодо страйку студентів та викладачів Софійського університету. Студентські протести стали темою переговорів президента П. Младенова з лідерами основних політичних партій [53; 54].
- Стаття «Согласие или тупик?» від 02.07.1990 має суто пропагандистський характер: в умовах загострення протестних настроїв у Болгарії, радянська преса зосередилась на обвинувачуванні в цьому СДС. Мовляв саме заява про

фальсифікацію виборів і стала причиною цих мітингів. Також у статті вперше була згадана така форма протесту як: «студентська окупація» [56].

- У статті «Атаки на президента» від 06.07.1990 надруковано промову президента П. Младенова. Аналіз статі дозволяє зробити висновок, що протестуючі змогли досягти майже всіх своїх цілей [57].
- Після підтвердження справжності відеозапису, на якому П. Младенова сказав про намір розігнати передвиборчій мітинг танками, він був вимушений подати у відставку, про що і було надруковано замітку у номері від 7 серпня. Після відставки П.Младенова студенти заявили, що вони скасовуються «окупаційний режим», тому що майже всі їх вимоги було виконано. У замітці ТАСС «Болгарія:сложная обстановка» можна побачити головні полум'я протестних рухів після «студентської окупації»: сидячий страйк біля будівлі відомства президента, який вимагає скорішого розгляду справи Т. Живкова, зберігаються студентські протестів комітети. Л. Лілов охарактеризував ситуацію як спробу державного перевороту [58; 60; 61].
- У статті «На три не ділиться" від 23.07.1990, яка присвячена ситуації в болгарському парламенті є інформація про довгострокові акції протесту «Містечка істини". Зроблено акцент на масштабі акцій, яка не обмежується лише столицею, а також на те що акції куруються опозицією, з метою позапарламентського тиску на БСП [62].

Цілком переконливою виглядає версія, що в умовах поглиблення соціально-економічної кризи та постійної політичної напруги БСП визнала для себе більш прийнятним не утримувати всю повноту влади (парламентську, президентську, урядову), а поділитися нею з опозицією, і тим самим зробити її відповідальною за стан в країні. Ходили чутки, що СДС і БСП домовилися про застосування формули "наш президент ваш прем'єр". Згодом один з керівників БСП А. Луканов визнав, що в 1990 р. було укладено домовленість з Ж. Желєвим, який в разі обрання його президентом зобов'язався з повагою ставитися до своїх політичних супротивників. Відставка П. Младенова, та обрання президентом Ж. Жилева, стало важким ударом для радянського режиму.

Як було зазначено вище, у політичній боротьбі, яка загострилася після виборів, СРСР надавав інформаційну підтримку виключно БСП, та засуджував СДС, і їх лідера, у розгойдування політичної ситуації. Тепер СРСР мусив відреагувати на його обрання президентом, і можна побачити що позиція радянської преси в цих умовах дещо змінилася. Виходить ряд матеріалів газети «Правда», присвячений новому президенту. У номері 214 від 02.08.1990 виходить коротка інформаційна замітка, про обрання Желю Желева на посаду президента Болгарії. Наступний номер містить офіційне вітання від М. Горбачова, а також аналітичну статтю «Болгарія: во главе- философ и генерал» від 03.08.1990 про призначення президентом Ж. Желева, причиною якого, на думку автора статті, стала спроба БСП, яка мала більшість у парламенті, знайти компроміс з опозицією, і тим самим вирішити політичні проблеми, та досягти згоди у суспільстві [64;63].

Обрання нового президента не припинило мітингів проти влади БСП. Широкий резонанс у радянській пресі викликала справа про підпал будівлі Вищої партійної ради БСП. Газета «Правда» досить ретельно стежила за реакцією болгарської влади, свідченнями цього є матеріали, які почали друкувати вже на наступний день після інциденту:

- «Опасные вылазки» від 28.08.1990 стали першою статтею із цієї серії. В ній у підпалі були звинувачені учасники протестної акції « Громадянська непокора», які начебто прорвали поліцейський кордон, та підпалили будівлю. Надруковано реакцію на подію перших осіб держави: А. Лілова та Ж. Желева, які осудили дії паліїв [65].
- У наступному номері, стаття «Тривога Болгарии» від 29.08.1990 , описує реакцію на подію різних партій, громадських організацій, болгарської преси. Також з'являється інформація про перших затриманих [66].
- У статті «Парламент против насилия» від 30.08.1990 радянська преса займає бік БСП, друкуючи основні тези виступу А. Лілова на Народних зборах з приводу підпалу [67].

- У статті «Призыв к спокойствию» від 31.08.1990 згадано про мітинг співробітників МВС, через невдоволення бездією керівництва, під час інциденту з підпалом [68].
- У номері від 01.09.1990 вийшло коротка заява Секретаріату ЦК КПРС, з засудженням підпалу Централізованого партійного дому в Болгарії [26].
- Інформаційна замітка «И в Болгарии вводятся карточки» від 05.09.1990, про політичну кризу в Болгарії, проявом якої стався погром важливих урядових будівель. На думку автора замітки це дії рук екстремістів-супротивників БСП. Також заслуговує уваги докір МВС, за їх бездіяльність [69].
- Коротка замітка у номері від 08.09.1990, про посилення підрозділів болгарської міліції спецзасобами. Причиною вказано невдоволення суспільства тим, що влада не може зупинити протиправні дії [70].
- Інформаційна замітка про висунення лідеру Конференції праці «Подкрепа» від 13.09.1990 Константину Тренчеву та активісту Пламену Станчеву обвинувачення щодо підбурювання до підпалу і погромів у штаб-квартирі БСП [71].

Обрання новим прем'єр-міністром А. Луканова спровокувало нову протестну хвилю. У замітці, в номері від 13.11.1990, надруковано інформацію про перший такий студентський мітинг 300 чоловік біля Софійського університету. В статті «Это было бы предательством», у номері від 19.11.1990, була надрукована реакція Л. Луканова на вимогу про його відставку від протестуючих. Прем'єр сказав що не піде у відставку. Також у статті вперше прямо звинуватили у розпалюванні та керівництві протестами проти нового прем'єра партію СДС [77;80].

У замітці «Отставка правительства» від 30.11.1990 ми бачимо інформацію про масові мітинги студентів на Орловому мосту. В цей же час, за ініціативи «Подкрепи» відбулися масові шахтарські страйки. Під тиском протестів, попри свої минулі заяви, А. Луканов все таки вирішив подати у відставку [83].

Можна стверджувати, що подання у відставку Луканова, та обрання на цей пост безпартійного Димитра Попова була відображена у радянській пресі цілком нейтрально та лаконічно, хоча насправді це означало остаточний крах комуністичної диктатури в Болгарії [84;88].

Висновки до розділу 2

Отже, аналіз радянської преси дає привід казати, що влада СРСР, хоча і мала протиріччя з живківським режимом, зайняла саме його сторону. Жоден матеріал надрукований радянськими ЗМІ не має критики болгарської етнічної політики, інформація про масштабні протести відсутня, а також має місце обвинувачення Туреччини у провокаціях та свідомій дезінформації світової спільноти.

Доведено, що події в Болгарії мали характер «палацового перевороту», тому що народна участь була набагато меншою, ніж в інших країнах Східної Європи.

Неможна напевно сказати який саме рівень підтримки отримали змовники з БКП, але радянські ЗМІ активно підтримували зміну болгарського керівництва.

Поворот у національній політиці нового болгарського керівництва можна добре прослідкувати у відповідних матеріалах радянської газети «Правда». Дуже цікавим є той факт, що ця газета нібито і не помічала цієї дискримінаційної політики, але після зміни болгарського керівництва стала активно інформувати про її подолання.

Спочатку демократичні процеси в Болгарії, зокрема скликання «Круглого столу», у радянській пресі розглядалися як позитивні, такі що є складовою частиною перебудови. Аналіз статей дає підставу казати, що СДС- головний політичний конкурент БСП, у радянській пресі також описаний позитивно. Можливо причиною цього було те, що радянське керівництво не сприймало його як серйозного конкурента для своїх болгарських союзників.

Радянська преса приділила велику увагу протестам, пов'язаним з першими вільними парламентськими та президентськими виборами в Болгарії. Аналіз її матеріалів свідчить, що преса підтримувала БСБ, а її суперники жорстко критикувалися. Це різко контрастує з описом протестів та діяльності опозиції яку давала

газета «Правда» до виборів. Можна спостерігати за наступною тенденцією: якщо спочатку критикували стихійні протести, то потім їх стали пов'язувати с СДС.

У політичній боротьбі, яка загострилася після виборів, СРСР надавав інформаційну підтримку виключно БСП, та засуджував СДС, і їх лідера, у розгойдування політичної ситуації. Але, після обрання президентом лідера СДС Ж. Желева СРСР мусив відреагувати на це , і можна побачити що позиція радянської преси в цих умовах дещо змінилася. Виходить ряд схвальних матеріалів газети «Правда», присвячений новому президенту.

РОЗДІЛ 3

ПРОТЕСТНИЙ РУХ В РУМУНІЇ

ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ НА СТОРІНКАХ ПРЕСИ

3.1. Повалення режиму Ніколає Чаушеску

Кінець 80х років у Румунії відзначився робітничими та студентськими акціями протесту. Так 16 лютого 1987 р відбулися виступи робітників заводу «Ніколіна» в Яссах, що знайшли відображення в публікаціях газети «Зіуа Чеферіштілор». Протест підтримали студенти міста Ясси. 15 листопада того ж року відбулася демонстрація робітників заводу «Стягул Рошу» («Червоний прапор») в Брашові, в день виборів до місцевих органів влади. Демонстрація супроводжувалася не лише ходою та проголошенням гасел, вже скоро демонстранти розгромили будівлю повітового комітету партії, а на його фасаді стали писати антикомуністичні гасла. Більше 60 робітників було заарештовано, засуджено і заслано в різні міста країни. Солідарність з брашовцями висловили дисиденти з Клужа: Дойна Кореня і її син Леонтін Юхас, групи студентів, а також деякі профспілкові активісти. Всі ці люди зазнали переслідувань з боку влади.

Крім масових акцій протесту відбувалися і поодинокі акції активістів. Так у 1988 р невідомі підпалили Тріумфальну арку біля Будинку вільної преси, де знаходилися редакції багатьох газет. На фасаді арки висів величезний портрет Н. Чаушеску. На статуї Леніна в Бухаресті з'явилися написані невідомими антикомуністичні гасла, а поруч з нею демонстративно спалювали автомобільні покришки. 1988-1989 рр. Раду Кесару, Джео Асавеї та десятки молодих бухарестців поширювали маніфести із закликами проти режиму Н. Чаушеску. Їх було затримано, і вони перебували під слідством до 22 грудня 1989 р. 26 січня 1989 р було заарештовано трьох редакторів газети «Роминія лібере» (Петра Міхай Бекану, Міхая Крянге та Антона Унку) і друкарського працівника (Олександру Ківою), які незаконно підготували добірку текстів «Румунія» зі статтями опозиційного змісту. 2 березня 1989 р Лівіу Бабеш з Брашова підпалив себе на лижній трасі Пояна - Брашов, вигукуючи антикомуністичні гасла .

Окремо варто згадати «Лист шести» від 6 березня 1989 рр [24] Він був підписаний відомими ветеранами компартії, зі звинуваченнями Н. Чаушеску в перекрученні комуністичних ідеалів. Авторами листа були:

- Георге Апостол (1913-2009) учасник румунського комуністичного руху з 1934 р; в 1954-1955 рр. номінальний перший секретар ЦК Румунської робітничої партії (при збереженні Г. Георгіу-Дежем провідної ролі в її керівництві); в наступні роки займав різні державні та партійні пости. У 1969 р, вступивши в конфлікт з Н. Чаушеску, виведений з ЦК, до 1988 р - посол Румунії в латиноамериканських країнах;
- Олександру Бирледеану (1911-1997) У роки Другої світової війни - учасник підпільного антифашистського руху в Бессарабії. З другої половини 1940-х років - міністр в румунських урядах, в 1955-1968 рр. - заступник голови Ради Міністрів Румунії, член ЦК і Політбюро ЦК РКП. У 1990-1992 рр. - голова сенату Румунії;
- Костянтин Пирвулеску (1895-1992) - румунський політичний діяч, член компартії Румунії з моменту її заснування, член ЦК РКП, ряд років прожив в СРСР, працював в структурах Комінтерну. У 1961 р відсторонений від відповідальних посад за звинуваченням у фракційній діяльності. У 1979 р на XII з'їзді РКП виступив проти культу особи Н. Чаушеску;
- Сільвіу Брукан (1916-2006) - румунський дипломат, журналіст, ветеран комуністичного руху, після 1945 р займав відповідальні пости в партійній пресі, ідеологічному апараті. З 1955 р - на дипломатичній роботі; з 1963 року очолював румунське телебачення. У 1965 р, після приходу до влади Н. Чаушеску, був витіснений на викладацьку роботу. У 1987 р вперше написав декларацію проти політики Н. Чаушеску, розіслану закордонним органам друку; взятий під домашній арешт. У дні грудневої революції 1989 року - член Ради Фронту національного порятунку, одна з найбільш впливових фігур в оточенні нового лідера країни Й. Ілієску;
- Григора Речеану, ветеран Комуністичної партії Румунії;

- Корнеліу Маніа Менеску, колишній міністр закордонних справ і колишній голова сесії Генеральної Асамблеї ООН.

Текст листа було передано в березні 1989 року в ЦК РКП на ім'я Н. Чаушеску. 10 березня С. Брукан вручив його англійський переклад акредитованому в Бухаресті американському кореспондентові В. Плаффу. 14 березня і в наступні дні лист було зачитано румунською, англійською та іншими мовами в передачах радіостанцій «Вільна Європа», БіБіСі і «Голос Америки», що викликало великий резонанс на Заході і в самій Румунії. Політики, які підписали лист, зазнали переслідувань і тиску. Так, в липні 1989 р сина Г. Речeanу, дипломата, заарештували і засудили до смертної кари за безпідставними обвинуваченнями в шпигунстві. У листопаді 1989 р Н. Чаушеску в своєму інтерв'ю журналу «Newsweek» розкритикував ініціаторів «листа шести», звинуватив їх у свідомій діяльності на користь іноземних розвідок. Поява такого листа свідчить про існування відкритої опозиції режиму Н. Чаушеску в середині Румунської комуністичної партії.

Таким чином можна зробити наступні висновки:

- Протести у 1987-1989рр мали одиничний характер
- Ми можемо чітко виділити головні сили протесту: робітники, студенти, опозиційні члени РКП. Ці самі сили будуть і учасниками Румунської революції 1989 року.
- Режим Н. Чаушеску боровся з протестами виключно репресивними методами. Не було спроб компромісу влади з опозицією, як ми це бачимо у Польщі, Чехословаччині, Угорщині.

Хвилювання в Румунії тривали з 15 по 29 грудня 1989 р. Вони спалахнули в місті Тімішоара, адміністративному центрі повіту Тіміш. 15 грудня навколо будинку місцевого дисидента, священика-протестанта угорського походження Л. Текеша зібрався натовп правозахисників, які організували демонстрацію. Парафіяни та співчуваючі виступили проти судового рішення про виселення пастора. Наступного дня маніфестація набула характеру загальнонародного протесту проти уряду. Владі вдалося розігнати мітингуючих за допомогою водометів, але застосовувати зброю міністр оборони В. Миля відмовився. В ніч з 16 на 17 грудня військові

підрозділи під керівництвом генерала В. Стенкулеску увійшли в Тімішоару і обстріляли городян. В ході загального страйку робітники взяли промислові підприємства під свій контроль, зупинивши виробництво [100, с. 30].

20 грудня, у вечірньому виступі по телебаченню, президент який щойно повернувся з Ірану, вперше прокоментував ситуацію в регіоні. Він заявив про те, що в місті діяли провокатори - «ворожі елементи», «іноземні агенти», «хулігани», «фашисти і зрадники», які не мали нічого спільного з робітничим класом. На наступний день постановою уряду в повіті Тіміш було оголошено надзвичайний стан [15, с 529-530].

Опівдні 21 грудня в Бухаресті на бульварі Перемоги соціалізму (нині - площа Єдності) влада ініціювала мітинг на підтримку режиму. На ньому виступив Н. Н. Чаушеску із заявою про вжиті заходи щодо поліпшення добробуту населення. Було обіцяно підвищення заробітної плати, пенсій, допомог по народженню дитини. У ті ж години на бульварі Г. Магєру зібралися бухарестці, які закликали урядовців піти зі своїх посад. Натовп людей спробували розігнати застосувавши сльозогінний газ. Центральними вулицями міста пройшла танкова колона, яка перекрила підходи до урядових установ і зігнали маніфестантів на Університетську площу.

Вранці 22 грудня надзвичайний стан по декрету президента було введено на території всієї країни. Стихійні мітинги в Бухаресті не припинилися; більш того, їх «географія» розширилася, охопивши міста Брашов, Сібіу, Клуж-Напока. Опівдні мітингувальникам вдалося зайняти будівлю радіо і телебачення. По телебаченню виступили громадські діячі, скориставшись довгоочікуваної свободою ефірного мовлення, а командувач бухарестським гарнізоном М. Кіцак закликав війська підтримати маніфестантів. У ці ж години був сформований тимчасовий орган управління країною - Рада Фронту національного порятунку (ФНП), який очолив Й. Ілієску, колишній відомий партійний діяч, виведений зі складу центрального комітету Румунської комуністичної партії (ЦК РКП) в 1984 р, з огляду на те, що Н. Н. Чаушеску побачив в ньому потенційного претендента на верховну владу в державі. Члени ФНС з балкона будинку ЦК, зайнятого революціонерами, оголосили програмні заяви Фронту. У відповідь на це уряд комуністів на чолі з прем'єр-міністром К.

Костянтин Дескелеску пішов у відставку. 22 грудня покінчив життя самогубством В. Миля. Ця трагедія відразу породила суперечки про причетність до неї сподвижників Н. Чаушеску. Преса свідчила, що після смерті генерала почався масовий перехід солдатів на бік опозиційних сил. За повідомленнями іноземних кореспондентів, які перебували в Румунії, ввечері 22 грудня в місто проникли сили, віддані Н. Чаушеску. Відразу виникли підозри, що це не регулярні частини, а найманці (висловлювалася думка про їх лівійське або сирійське походження). Прихильники старої влади зайняли будівлю Палацу республіки і обстрілювали опозиціонерів з його вікон. Частково було підірвано будівлю ЦК РКП, зруйновано Центральна університетська бібліотека. У районі аеропорту «Отопень», розташованого в околицях Бухареста, розгорнулися справжні бої між маніфестантами і проурядовими силами. Гострота ситуації зберігалася до 28-29 грудня [17, с. 536-538; 16, с. 538-593].

23 грудня по телебаченню І. Ілієску повідомив про арешт Ніколає та Елени Н. Чаушеску. У 1990 р Румунія вступила під гаслами демократизації, яка передбачає відмову від однопартійності, проведення в квітні виборів, зміни назви держави, перебудови економіки, зовнішньої торгівлі, системи освіти.

Головним друкованим органом Румунської комуністичної партії була газета Scînteia (рум. «Іскра»). Революційні події у Румунії стали ганебною сторінкою в історії цього друкованого органу. Газета повністю ігнорує протести, які відбувалися 15-20 грудня. Можна навести такий красномовний факт: 17 грудня 1989 р румунські війська розстріляли мирну демонстрацію у місті Тімішоара. Цього ж дня Scînteia публікує статтю «Misiunea teatrelor naționale», про театральне життя в місті Тімішоара [95, с 4].

Ніколає Чаушеску вперше публічно визнав існування протестів 20 грудня: він звертається до населення, за допомогою радіо та телебачення заявляючи, що події в Тімішоарі - справа рук «хуліганів» і «фашистських і антинаціональних груп». Наступного дня його промова була опублікована на першій сторінці Scînteia [96]

22 грудня 1989 року, о 12.09, Ніколає та Олена Чаушеску втекли гелікоптером із будівлі ЦК і рушили на північ від міста. Втеча голови держави відразу вплинула на головний друкований орган. Ось як про це говорить Серджі Андон, колишній

журналіст "Scînteia": "Це був дводенний період, коли ми шукали нову назву. Хтось придумав назву «Іскра народу». З'явилося два випуски, а потім ми перейшли до "Істини" [3].

Можна зробити висновок, редакція газети, в умовах хаотичної ситуації не лише в країні, а під власними вікнами (21 грудня в Бухаресті розпочалися вуличні бої) вирішує швидко змінити сторону. Перше що кидається в очі у номері за 23 грудня, крім зміни назви, з титульної сторінки зникають радянські нагороди, вчорашній «Товариш Чаушеску» за один вечір перетворюється у тирана [94].

Зміна назви не врятувала газету. "Іскра народу" була рівновагою з боку редакції. Як бути комуністом і на боці Революції? У цьому контексті 24 грудня 1989 р. У «Іскрі народу» з'явилося кілька рядків, які збентежили цілу країну: «Усі, хто вміє користуватися зброєю, до зброї! Громадяни, товариші, члени румунської комуністичної партії! Ворог може бути вбитий без зволікань і остаточно за допомогою об'єднаної боротьби всіх, зараз, у цей момент!». Румуни запитали себе: «що ви маєте на увазі під членами румунської комуністичної партії? Тоді чому вся країна кричить "Геть комунізм!" Чи не є тоді заклик боротися проти Революції? " Іон Марін, також журналіст "Scînteia" та "Adevărul", згадує: Того дня колони людей вирушили до Будинку «Іскри» штурмувати редакцію, вважаючи, що це заклик до контрреволюції " .

Журналісти розуміли, що їм потрібно рухатися рішуче і розірвати будь-який зв'язок з минулим. Газета вдруге змінює свою назву, цього разу на Adevărul (рум Істина), яка була закрита ще у 1951 році. Під такою назвою редакція «Іскри» продовжила працювати далі, але вже з Фронтом національного порятунку.

Крім реакції румунської преси можна простежити, як висвітлювалася революція на сторінках радянських газет. Перша згадка про протести з'явилася у «Правді» лише 20го грудня, хоча протести почалися 15го. Причиною цього було те, що уряд приховував інформацію про події, які відбувалися. У румунській пресі головний акцент в ці дні робився на дводенному візиті Н. Чаушеску в Іран для укладення домовленості про додаткові поставки нафти (18-20 грудня). З 19 грудня були фактично закриті кордони Румунії з Югославією та Угорщиною, обмін туристами

призупинився до 5 січня 1990 р Тільки дипломати і відряджені фахівці могли перетинати кордон республіки. У Бухаресті в ці дні посилилася охорона підприємств, вулиці патрулювали озброєні солдати. В'їзди в столицю були блоковані.

Саме цю неспокійну обстановку описує замітка «К обстановке в Румынии» від 20.12.1989. Згодом «К обстановке в Румынии» розшириться до формату повноцінних статей, які будуть виходити у кожному номері, до кінця Румунської революції. Ця серія стала важливим джерелом інформації з епіцентру подій для радянських читачів. Їх автором був радянський журналіст Володимир Ведрашко. У 1982 році закінчив факультет міжнародної журналістики МДІМВ МЗС СРСР і був прийнятий на роботу в міжнародний відділ газети «Правда». З 1988 по 1991 р працював власним кореспондентом «Правди» в м Бухаресті, де став свідком основних подій Румунської революції; автор численних репортажів та аналітичних матеріалів про події в цій країні. Після повернення в Росію писав для російських і зарубіжних газет і журналів. З 1994 року співпрацює з «Радіо Свобода» в якості автора і ведучого програм і передач з правозахисної тематики. З 2007 року - редактор відділу новин «Радіо Свобода». У наступному номері від 21.09.1989 Ведрашко, вперше напише, що румунський уряд замовчує події, які відбуваються у Тімішоарі та Бухаресті [87; 2; 72].

У номері «Правди» за 22 грудня вперше з'явилася офіційна реакція радянської влади на румунські події, а саме: У наступному номері ми бачимо статтю, присвячену Другому З'їзду народних депутатів СРСР, парламентський кореспондент «Правди! Ю. Урсов взяв інтерв'ю у заступника голови Ради міністрів СРСР Н.П. Лаверова. Одне з питань інтерв'ю стосувалося подій в Румунії. У відповіді підкреслюється, що з'їзд мав станом на 22 грудня мало інформації про події там, які має уточнити радянський посол в Румунії [73].

Але вже наступного дня в газеті правда була опублікована заява З'їзду народних депутатів СРСР:

- У статті «Закон сохранения демократии» написано, що ініціатором заяви був М.Горбачов.

- З'їзд виразив глибоке занепокоєння подіями у Румунії, які призвели до людських жертв
- З'їзд виразив підтримку румунським громадянам у праві на протест.

В тому ж номері було надруковано повідомлення ТАСС, про зустріч міністра іноземних справ СРСР Е.А. Шеварнадзе та американського посла Дж.Метлока. Ця замітка знову підтверджує, що СРСР був на боці протестуючих, дії яких оцінено як «волевиявлення румунського народу». Також на шостій сторінці ми бачимо продовження серії статей «События в Румынии», яка описує події 22 грудня:

- На бік протестувальників перейшли війська, які знаходилися у столиці командувач бухарестським гарнізоном М. Кіцак закликав війська підтримати маніфестантів.
- Сформований тимчасовий орган управління країною - Рада Фронту національного порятунку (ФНП), який очолив І. Ілієску, а уряд комуністів на чолі з прем'єр-міністром К. Костянтин Дескелеску пішов у відставку.
- Протестуючі захопили будівлю радіо та телебачення.
- Н. Чаушеску втік із столиці. З настанням темряви в місто увірвалися вірні Н. Чаушеску збройні частини. По всьому місту розгорнулися запеклі бої[74].

В номері за 24 грудня, на першій сторінці була надрукована заява радянського уряду:

- Революція характеризується як розрив з авторитарним режимом, та демократичне оновлення.
- Фактично визнається роль Фонду національного порятунку як представника румунського народу.
- Засуджуються дії Н. Чаушеску та його прихильників
- Гарантується гуманітарна допомога з боку СРСР.

В тому ж номері ми можемо бачити статтю Ведрашко «События в Румынии», яка описує вуличні бої, що відбулися 23 грудня у Бухаресті:

- Бої відбуваються між протестуючими та військовими з одного боку та силами держбезпеки, які залишилися вірні Н. Чаушеску з іншого.
- Висновки щодо ставлення радянського кореспондента можна зробити, звернувши увагу на наступну його цитату: «Офицеры и солдаты также буднично стоят у деревьев или столбов, зорко высматривая жертву — террориста. Поговаривают, что их уже поймано или обезврежено 1.800..чуть не написал «человек. Нет, этих подонков никто за людей уже не считает, и все желают им только одного — смерти.»

У номері за 25 грудня газета «Правда» продовжила висвітлювати румунські події. На сторінці 5 ми бачимо статтю «Румыния: чрезвычайные меры по нормализации обстановки». Стаття розбита на 3 частини:

1. Було надруковано звернення Фронту національного спасіння. Це ще раз піддержує, що СРСР підтримав його як єдиний легітимний орган румунської влади.
2. Репортаж ТАСС з Бухаресту «Накал еще велик» за 25 грудня, в якому описані вуличні бої армії та протестуючих з «терористами», прихильниками Н. Чаушеску. З'являється інформація про «шосе Чаушеску», де терористи розстрілюють подорожніх
3. У статті «Сочувствие и поддержка» від 25.12.1989 подано інформацію, про підтримку ФНС Угорщиною, Чехією, Францією, ФНР та Англією [89].

В наступному номері за 26 грудня було продовжено серію статей кореспондента Ведрашко: «К событиям в Румынии». Саме в ній з'явилася новина про суд та розстріл подружжя Н. Чаушеску. Інші матеріали газети «Правда» не дають нам сумніватися у тому, що СРСР всіляко підтримала повстання та встановлення влади ФНС. Про це свідчать Заява МІД СРСР від 25 грудня, а 26 грудня було надруковано

привітання від М.Горбачова Іону Ілієску, у зв'язку з виборами на посаду голови ФНС [90].

Газета «Московские новости» присвятила румунським подіям дві замітки аналітичного характеру у №52 від 31.12.1989. Тобто їх можна вважати офіційними висновками, які радянська влада зробила щодо Румунської революції 1989 р.

Першою була замітка Володимира Лукіна у рубриці «Страница трех авторов» під назвою «В 89-м, на перекрестке эпох» [92].

Володимир Петрович Лукі́н (нар. 13 липня 1937, Омськ) — російський політик і вчений історик-політолог. У 1959 році закінчив історичний факультет Московського державного педагогічного інституту ім. В. І. Леніна. У 1959–1960 — працював науковим співробітником Державного історичного музею СРСР, в 1961–1966 — Музею революції СРСР. 1961–1964 — аспірант Інституту світової економіки і міжнародних відносин (ІСЕМВ) АН СРСР. У 1964–1965 — науковий співробітник ІСЕМВ. 1965–1968 — старший референт чехословацької редакції журналу «Проблеми миру і соціалізму» (Прага). 1968–1987 — завідувач сектором далекосхідної політики Інституту США і Канади АН СРСР. 1987–1989 — завідувач відділу Управління країн Тихого океану і Південно-Східної Азії МЗС СРСР. 1989 — заступник начальника, завідувач відділом Управління оцінок і планування МЗС СРСР. У 1989–1990 — керівник групи аналізу та прогнозування при секретаріаті ВР СРСР.

У цій замітці автор приходить до наступних висновків:

- Події 1989 року стали початком нової епохи у європейських міжнародних стосунках, вони наблизили появу «Єдиного європейського дому».
- Величезну роль у формуванні єдиного європейського простору відіграли революції у соціалістичних країнах. Автор характеризує їх як анти тоталітарні та демократичні.

- Підкреслюється переважно мирний характер революцій у ЧРСР, НДР, Болгарії, і на цьому фоні виділяється Румунія, події у якій мали насильницький характер.
- Причиною румунського сценарію, на думку автора, є характер диктатури. Він визначається як «сталінський тип», на відміну від «брежнєвського типу», який начебто притаманний іншим республікам. Як зауважив автор «більшою мірою кровожерлива диктатура, ніж маразматична».
- Автор вітає зміну режимів в цих країнах, і описує їх як позитивні. Хоча і підкреслює, що встановлення нових міжнародних відносин (особливо у Німеччині) можуть наштовхнутися на деякі труднощі.

Замітка «Тимишоарський набат» присвячена румунським подіям, була написана Павловою-Сільванською Мариною Павлівною (1936 р.н.). закінчила історичний факультет МДУ ім. М.В.Ломоносова в 1958 р, кандидат історичних наук (1963); 1964-1966 - лектор Вищої педагогічної школи в Магадані і Калінінграді; 1966-1969 - старший науковий співробітник Інституту наукової інформації і соціальних наук; 1969-1978 - старший науковий співробітник Інституту міжнародних економічних і політичних досліджень РАН (Інститут Богомоллова); 1978-1987 - редактор-консультант журналу "Проблеми миру і соціалізму"; 1987-1994 - начальник відділу Інституту міжнародних економічних і політичних досліджень РАН (Інститут Богомоллова) [1].

- Як і Володимир Лукін, авторка у кривавих подіях Тімішоари та Бухаресту звинувачує Н. Чаушеску як вірного сталінця, зауважуючи, що «похибки сталінізму в Румунії були більш наявні, чим в інших республіках. «На превеликий жаль, ім'я душевної недуги Чаушеску - неосталіністська імперська логіка, доведена до кривавого абсурду».
- Автор вважає що при такому режимі насильницький характер революції був неминучим: «Велику кров передчували всі, хто був більш-менш об'єктивно обізнаний про пануючі в Румунії політичні порядки»
- Румунський сценарій є уроком для країн «державно-адміністративного соціалізму», які можуть обрати або шлях складних реформ, або

шлях насилля, який веде у глухий кут. Автор особливо підкреслює паралелі між Румунією та ССРСР, називає Тбілісі та Тімішоару «політичними побратимами», та застерігає радянське керівництво від помилок Н. Чаушеску.

- На думку автора частина провини у румунських подіях лежить на ССРСР: «Своїм мовчанням ми йому потурали, видавали в очах власного народу індульгенцію, не відступаючи навіть перед ризиком скомпрометувати ідеї перебудови в очах світової громадськості». Режими Е.Хонеккера та М.Якеша також були готові до силового придушення, і саме підтримка революціонерів з боку СРСР та військова радянська присутність зупинила такий розвиток подій.

Отже, аналіз румунської преси дозволяє зробити висновок про повну необ'єктивність газети *Scînteia*, матеріал якої повністю залежав від того, яка сила утримувала владу у Бухаресті. Коли Ніколае Чаушеску ще тримав владу у своїх руках редакція замовчувала трагічні події, які відбувалися ледве не під їх вікнами, друкувала образливі для румунського народу промови диктатора. Але вже через два дні розвертала свої політичні уподобання на 180 градусів, і демонструвала прихильність до протестуючих та ФНС.

Що стосується радянської преси, то газета «Правда» виконувала подвійну роль: ТАСС та статі з серії «События в Румынии» виконували інформаційну функцію, при чому кореспонденту доводилося працювати у вкрай небезпечних умовах. Однак нез'ясованим залишається питання, чому кореспондент розпочав писати матеріал лише 20 числа. Справа в тому, що у своєму «Бухарестському щоденнику» він вказує, що знав про події у Тімішоарі 17 грудня [2].

Інша роль газети полягала в публікації офіційної позиції радянських органів влади щодо революції.

Матеріали газети «Московские новости» корисні тим, що дозволяють відповісти на запитання: який висновок зробило радянське керівництво з результатів Румунської революції.

3.2. Румунський протестний рух після повалення режиму Ніколае Чаушеску

Причиною нової хвилі вуличних протестів став намір Фронту національного порятунку взяти участь у перших вільних виборах, хоча його лідери раніше заявляли, що будуть займатися лише організацією голосування. Однак 31 грудня 1989 р Сільвіу Брукан заявив у статті, опублікованій в «Румунія Лібера», що ФНП вступає в виборчу боротьбу. Ці заяви призвели до перших антиурядових заходів 28 січня 1990 на площі Перемоги в Бухаресті. Спочатку невдоволення новим посткомуністичним урядом оголосили три партії: Національна християнсько-демократична селянська партія (PNTCD), Національно-ліберальна партія (PNL) і Соціал-демократична партія (PSDR). Але потім, через загострення ситуації відбулася значна мобілізація громадян, які були обурені жорстокістю, з якою діяли нові лідери. [103, с 71]

Рішення трьох партій (PNTCD, PNL, PSDR) організувати свою першу спільну політичну акцію, спрямовану проти тимчасового уряду, полягала у випуску спільного прес-релізу і організації акції протесту 28 січня. Ці наміри призвели до відповіді з боку ФНП, який організував контр маніфестацію, щоб певною мірою врівноважити невдоволення, але також щоб вказати, що лише невелика частина протестувальників виступає проти політики, що проводиться урядом. Перші інциденти із застосуванням насильства сталися 29 січня після розширення антиурядових демонстрацій і розгортання першої «Мінеріади». Деякі люди використовували бити і ланцюги проти своїх супротивників. Є також свідчення того, що були люди, оснащені раціями, які займалися координацією тих, хто брав участь в контракціях.

Подібні інциденти повторилися 18 лютого 1990 року, під час мирної антиурядової демонстрації, яку тимчасовий глава держави назвав спробою державного перевороту. Однак на цей раз деякі демонстранти діяли не тільки мирно, оскільки вони увірвалися в будівлю уряду, завдавши матеріальної шкоди. І на цей раз сили, використані для придушення, склалися з шахтарів басейну Петрошани. Це друга «Мінеріада», яка викликала марш, організований Незалежною групою за демократію (GID) 25 лютого [103, с 72].

Президентські вибори відбулися в Румунії 20 травня 1990 року, ставши першими виборами після повалення Ніколае Чаушеску, і утворення Фронту

національного порятунку, який узяв владу в свої руки. Президент обирався на 2 роки. В результаті виборів, голова Фронту національного порятунку, перетвореного після виборів в політичну партію, Йон Ілієску був обраний президентом з величезним відривом, отримавши більше 85% голосів вже в першому турі. Його основний суперник, лідер відновленої Національно-ліберальної партії, яка мала велику вагу до встановлення влади комуністів в 1947 році, Раду Кемпеану набрав трохи більше 10%. Парламентські вибори 1990 року проходили одночасно з президентськими виборами. На них ФНП отримав 67,53% мандатів. Невдоволення результатами виборів, і їх можлива фальсифікація вилилася в нові хвилі протестів [103, с 72].

Мінерадіада 13-15 червня 1990 року може підпадати під типологію репресій тоталітарного режиму. Якщо в комуністичну епоху репресивними заходами керували міліція, служба безпеки або армія (крім останньої), посткомуністичний режим в Румунії (з початку 1990-х років) продемонстрував особливу здатність керувати потенційним кризою. Разом з владою держави, відповідальними за підтримання громадського порядку, захист громадян і верховенство закону, також можна було втрутитися в окрему категорію, що не згадану раніше: шахтарів. Сам Йон Ілієску, прийнявши гірників, попросив їх втрутитися для звільнення Площі.

Румунська революція в грудні 1989 року створила сприятливі умови для переходу від тоталітарного режиму до демократичного . Але події, що сталися після революції 1989р перешкождали бажанням встановити політичний плюралізм і демократію. Новий посткомуністичний уряд своїми заходами намагався приборкати будь-який прояв політичної опозиції: використовуючи групу робітників (шахтарів), щоб вивести опозиційні партії з гри. Намір був ясним, враховуючи, що шахтарі спустошили майже всі штаби партій. Варто згадати, що керівники ФНП були залучені через державні органи в організацію перевезення гірників з їх робочих місць в столицю Румунії. Якщо в інших країнах Центральної та Східної Європи вдалися до переговорів між новими посткомуністичними політичними партіями, щоб визначити новий шлях в перетворень в умовах демократії , то влада в Румунії вирішила не брати до уваги погляди опозиції і тих, хто незадоволений встановленим режимом [103, с. 71].

Як було зазначено вище, після повалення тиранії Н. Чаушеску на вулицях Бухаресту не стало спокійніше. Спроби лідерів Фронту національного порятунку перетвори цей тимчасовий орган влади на політичну партію на штотухнув на опір інших партій. Це призвело до вуличних демонстрацій та масових заворушень, у яких влада застосовувала збройну допомогу цивільних громадян. Яким чином цей процес було висвітлено у румунській та зарубіжній пресі?

Замість примирення політичних еліт для досягнення стабільності апарат пропаганди ФНП вважав за краще почати шалену атаку проти інших політичних партій і їх лідерів. 28 січня була зроблена спроба різкого приниження, в ході якої громадянам були предствалені аргументи, що начебто відображають прагнення опозиції вкрати владу. Ця пропаганда на штотухнула протестуючих, які виступали за ФНП, на думку, що опозиціонери хочуть вкрати владу у тимчасового уряду і продати країну іноземцям. Так народилися гасла: «Ми не продаємо нашу країну!», «Геть іноземців!», «Геть куркулів і легіонерів! Геть поміщиків! ». На час перших вільних виборів (20 травня 1990 г.) Румунські ЗМІ об'єктивно не представили демонстрацію на Площі. Інформація було подано таким чином, щоб спотворити правду, враховуючи той факт, що публіці не були показані вимоги протестуючих, а також розмах подій, хоча цей виступ був найтривалішим антикомуністичним мітингом в історії (52 дні). Завдяки цій партійній практиці гасло «Телебачення обманює націю! було підтверджено [103, с 75].

Західні країни через засоби масової інформації, присутні на території румунської держави, спостерігали за подіями того періоду, поширюючи інформацію, що привертала увагу до насильства шахтарів і того факту, що керівництво держави використовувало групи гірників для придушення антивладних протестів [103, с. 77].

Радянська преса присвятила акціям протесту 28-29 січня замітки в номерах газети «Правда від 29.01.1990 та 30.01.1990 : відповідно «Мітинг в Бухаресте» від ТАСС та «Тревожная обстановка» вже згаданого В.Ведрачко. Статті мають не зовсім нейтральний характер, хоча в них немає засудження анти-ФНС протестуючих, але все таки більше розкривається позиція провладних мітингуючих: представлені їх гасла («Фронт-это народ!», «Не предадим родину!», «Все для фронта, все для

победы!»), взяли коротке інтев'ю у «прихильника ФНП» Корнела Казаку, не має згадок про те, що саме влада сприяла появі шахтарів у столиці, їх дії визначають як повністю самостійні. Можна сказати що на сторінках своєї преси СРСР висловив стриману підтримку діям ФНП [37; 38].

Друга «Мінеріада», яка відбулася 18 лютого, та викликала марш, організований Незалежною групою за демократію (GID) 25 лютого у радянських газетах не показана. Але у газеті «Правда» № 56 від за 25 лютого є фото прихильника ФНП. Підпис говорить, що ситуація у Румунії продовжує бути напруженою.

Більше уваги було приділено Мінерадіаді 13-15 червня 1990 року. Так першою статтею була «Все спочатку?» у номері від 14.05.1990, вище згаданого Ведрашко, яка описувала події на площі Перемоги 13 червня. Вже тут ми можемо побачити, що симпатії кореспондента на боці румунської поліції. Так він підкреслює, що саме протестуючі атакували поліцію, яка начебто навіть не мала належного захисного обладнання, зі слів генерала Думитру Битлана поранених серед протестуючих немає, є лише 263 арештованих [40].

У наступному номері від 15.05.1990, в статті ТАСС «На улицах танковые кордоны» подано лише точку зору румунської влади. Цитуються слова президента Румунії І. Ілієску, про те що вуличні протести це спроба повалення законної влади, та встановлення правого режиму. Ці «екстремісти» добре організовані, озброєні, і підтримуються з закордону. В статті ТАСС вказано, що у штаб-квартирах трьох партій знайдено пляшки з запальною сумішшю, набої, наркотики. У статті наводяться слова Ілієску, який спростовує звинувачення зарубіжних ЗМІ про жорстоке придушення демонстрацій, вказує що дії влади були відповідні рівню насилля з боку протестуючих. Також у статті вказано, що шахтарі виконують функцію охорони порядку[41].

Заключні статті за авторством В. Ведрашко у номерах від 16 та 17 червня «Румыния: положение под контролем» та «Столкновения позади» мають таку ж саму оцінку подій, як і офіційна румунська: наголошується на важливій ролі шахтарів у збереженні правопорядку на вулицях Бухаресту, на протиправних діях прихильників опозиції, та на недостатній жорсткості поліції у перші години протестів [42; 43].

Отже можна зробити висновок: радянська преса хоча напряду не дає оцінок діям румунської влади, але висвітлює лише її позицію, та її прихильників, а значить де-факто схвалює дії президента Й. Ілієску, хоча ще в минулому році засуджувала Н. Чаушеску за аналогічні дії.

Висновки до розділу 3

З'ясовано, що початком румунської революції став мирний протест у Тімішоарі 19 грудня, проти спроб уряду вигнати протестантського пастора з Угорщини. Через жорстоке придушення цього протесту, За два дні хвилювання перекинулися на румунську столицю.

Опора румунської революції на союзників в армії та на нещодавно сформований Фронт національного порятунку призвело до того, що перехід від комуністичної влади був набагато менш повним, ніж в інших східноєвропейських країнах.

Після повалення тиранії Н. Чаушеску на вулицях Бухаресту не стало спокійніше. Спроби лідерів Фронту національного порятунку перетвори цей тимчасовий орган влади на політичну партію наштовхнувся на опір інших партій. Замість примирення політичних еліт для досягнення стабільності апарат пропаганди ФНП вважав за краще почати шалену атаку проти інших політичних партій і їх лідерів.

На основі аналізу преси доведено, що Радянська преса, хоча напряду не дає оцінок діям румунської влади, але висвітлює лише її позицію, та її прихильників, а значить де-факто схвалює дії президента Й. Ілієску, хоча ще в минулому році засуджувала Чаушеску за аналогічні дії.

ВИСНОВКИ

Дослідження теми, обраної автором, дозволяє зробити такі висновки і узагальнення. З'ясовано, що на сьогодні, незважаючи на значні та ґрунтовні дослідження дана тема потребує подальшого дослідження через залучення широкого масиву інформації з матеріалів преси, і формування на її основі нових висновків щодо зміни точок зору офіційної влади на протестний рух.

Встановлено що причиною появи протестних настроїв у східноєвропейському суспільстві стала зміна ціностних орієнтирів у молодому поколінні на фоні економічної стагнації. Зниження життєвого рівня ще могло б бути прийняте старшим поколінням, яке у Східній Європі складало переважно вихідці з малозабезпечених верств селянства, «емігранти з бідноти», готові до нових поневірянь. Однак падіння добробуту було неприйнятним для другого покоління городян, вже орієнтованого на західні стандарти споживання.

Доведено що протестний рух був не єдиною рушійною силою східноєвропейських революцій. Його перемозі, на перших етапах, сприяла підтримка, або свідоме невтручання, радянського уряду, який був зацікавлений у переносі політики перебудови до інших країн Організації варшавського договору, чому заважали деякі «старі вожді». Присутність вільних і захищених країн на Заході також відіграла вирішальну роль у багатьох змінах, твердість західних країн у спротиві східному тиску протягом десятиліть сприяла втраті динамізму комуністичного режиму. Більше того, твердість Заходу в багатьох кризах могла сприяти стримуванню Радянського Союзу у боротьбі з громадянським опором.

З'ясовано, що приклади організації та діяльності протестного руху можуть дуже швидко розповсюджуватись та запозичуватись з однієї країни до іншої. Прикладом може слугувати практика «круглих столів», або запозичення досвіду польської «Солідарності» громадськими об'єднаннями в інших країнах

Доведено що румунський протестний рух можна розглядати як двоетапний. Для першого етапу, від початку хвилювань у Тимішоарі 16 грудня, до 25 грудня коли стратили Ніколае Чаушеску, характерні спільні дії протестуючого населення та представників внутрішньопартійної опозиції. Опора румунської революції на союзників в армії та на нещодавно сформований Фронт національного порятунку призвела до того, що перехід від комуністичної влади був набагато менш повним, ніж в інших східноєвропейських країнах, бо комуністичні діячі фактично очолили стихійну хвилю протестного руху. На цьому етапі він також отримав повну інформаційну підтримку від СРСР, яка активно засуджувала дію режиму Чаушеску. Аналіз румунської преси, на цьому етапі дозволяє зробити висновок про необ'єктивність

газети Scînteia, характер матеріалів якої повністю залежав від того, яка сила утримувала владу у Бухаресті. Коли Н. Чаушеску ще тримав владу у своїх руках редакція замовчувала трагічні події, вміщувала образливі для румунського народу промови диктатора. Після падіння режиму, змінила свої політичні уподобання на 180 градусів і демонструвала прихильність до протестуючих та ФНС.

Другий етап, від 1990 по 1996, тобто строк президентства Іона Ілієску. Аргументом на користь цього етапу є те, що фактично владу в Румунії все ще тримали в руках колишні представники комуністичної партії, а мирні протести придушувалися силою. На відмінно від першого етапу радянська, та офіційна румунська преса підтримувала владу, та засуджувала протести.

Доведено що головною протестною силою в Болгарії спочатку був рух мусульманської меншини за свої релігійні та етнічні права проти політики т.з. «Відродження». Також для цього етапу характерним є поступова поява болгарського дисидентського руху.

Встановлено що падіння Живківського режиму стало результатом змови всередині БКП, за згодою радянського керівництва. Протестний рух мав незначний вплив на їх рішення. Однак згодом різноманітні громадські організації починають відігравати все більшу роль у політичному житті Болгарії.

Доведено, що ставлення керівництва СРСР до болгарського протестного руху змінювалося. Спочатку учасники болгарського круглого столу розглядалися як позитивна, складова частина перебудови. Аналіз статей дає підставу казати, що СДС-головний політичний конкурент БСП, у радянській пресі також описаний позитивно. Можливо причиною цього було те, що радянське керівництво не сприймало його як серйозного конкурента для своїх болгарських союзників. Однак у політичній боротьбі, яка загострилася після виборів, СРСР надавав інформаційну підтримку виключно БСП, та засуджував СДС, і їх лідера, у розгойдування політичної ситуації. Але, після обрання президентом лідера СДС Ж. Жилева СРСР мусив відреагувати на це і позиція радянської преси в цих умовах дещо змінилася на більш лояльну.

Отже, можемо сказати, мета дослідження досягнута, завдання виконані.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I) Неопубліковані джерела

1. Павлова-Сильванская Марина Павловна – биография [Электронный ресурс]
Режим доступу: <http://viperson.ru/people/pavlova-silvanskaya-marina-pavlovna>
2. Сайт Владимира Ведрашко [Электронный ресурс] Режим доступу:
<http://www.vladimirvedrashko.com/48>
3. Delcea C, Voinea M . 1989 - 1990. Lungul drum al „Scintei” catre „Adevarul” si revolutia tovarasilor ziaristi https://adevarul.ro/news/adevarul-125-ani/video-1989-1990-lungul-drum-scintei-adevarul-revolutia-tovarasilor-ziaristi-1_5236d0a0c7b855ff568bafda/index.pdf

II) Опубліковані джерела

4. Хроника оппозиционного движения в Румынии *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века*. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов. Санкт-Петербург, 2013. 864 с. С 469-474
5. Из стенограммы рабочей встречи генерального секретаря ЦК БКП Т. Живкова с Генеральным секретарем ЦК КПСС М. С. Горбачевым по вопросам перестройки в Болгарии. 1987 г., 16 октября, Москва. *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века*. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов. Санкт-Петербург, 2013. С. 94 -105
6. Из протокола заседания Политбюро ЦК БКП относительно деятельности Клуба в поддержку гласности и перестройки в Болгарии. 1988 г., 11, 15 и 16 ноября, София. *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века*. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов. Санкт-Петербург, 2013. 864 с. С. 121-135
7. Из информации № 15 Шестого управления Госбезопасности при МВД Болгарии о т. н. Клубе в поддержку гласности и перестройки. 1988 г., 23 декабря,

- София . *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века*. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов. СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 135-136
8. 1988 г., 3 ноября, София — Программная декларация Клуба в поддержку гласности и перестройки в Болгарии *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века*. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов. СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 119-121
  9. 1988 г., 8 марта, София — Из Призыва к экологической защите г. Русе *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века*. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов. СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 107-108
  10. 1988 г., 8 марта, София — Из Устава объединения Общественного комитета по экологической защите г. Русе (ОКЭЗР) *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века*. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов. СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 108
  11. 1988 г., январь, Септември — Устав Независимого общества защиты прав человека в Болгарии *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века*. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов. СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 105-107
  12. 1989 г., 14 декабря, София — Декларация Народного Собрания НРБ по поводу митинга 14 декабря 1989 г. *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века*. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов. СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 191-192
  13. 1989 г., 18 ноября, София — Речь П. Симеонова на митинге 18 ноября 1989 г. *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа:*

- документы и материалы последней трети XX века. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов.* СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 184-187
14. 1989 г., 2 марта, София — Из информации Шестого управления Госбезопасности при МВД Болгарии о кампании Клуба в под. держку гласности и перестройки в защиту Вацлава Гавела *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов.* СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 149-150
15. 1989 г., 20 декабря, Бухарест — Декрет президента СРР Н. Чаушеску о введении чрезвычайного положения на территории уезда Тимиш *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов.* СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 529-530
16. 1989 г., 22 декабря, Бухарест — Прокламация по поводу свержения Н. Чаушеску *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов.* СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 538-593
17. 1989 г., 22 декабря, Тимишоара — Итоговая резолюция народного собрания в Тимишоаре *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов.* СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 536-538
18. 1989 г., 24 мая, Лондон — Передача Би Би Си Об инцидентах в Северо-Западной Болгарии *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов.* СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 162-164
19. 1989 г., 25 апреля, София — Программная декларация движения «Экогласность» *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов.* СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 152-156

- 20.1989 г., 26 мая, Варна — Из информации первого секретаря Областного комитета БКП г. Варна Д. Димитрова об обстановке в Варненской области *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов.* СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 164-166
- 21.1989 г., 31 октября, София — Воззвание «Экогласности» по поводу шествия 3 ноября 1989 г. *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов.* СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 179-180
- 22.1989 г., 7 декабря, София — Учредительная декларация Союза демократических сил в Болгарии *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века.* Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов. СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 188-191
23. 1989 г., июнь, София — Обращение группы граждан в Народное Собрание НРБ и в средства массовой информации по поводу трагических событий в Северо-Западной Болгарии *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов.* СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 170-174
- 24.1989 г., март, Бухарест — Письмо шести ветеранов Румынской компартии генеральному секретарю ЦК РКП, президенту СРР Н. Чаушеску с призывом к реформам. *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века.* Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов. СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 485-489
- 25.1990 г., 12 марта, София — Декларация о роли и статусе Национального круглого стола *Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века.* Т. II. Вторая половина 1980-х – начало 1990-х годов. СПб.: Алетейя, 2013. 864 с. С 188-191

III) Періодика

- 26.Правда. 1990. 1 сеньбры.
- 27.Правда. 1990. 2 январа.
- 28.Правда. 1990. 4 январа.
- 29.Правда. 1990. 6 январа.
- 30.Правда. 1990. 7 январа.
- 31.Правда. 1990. 9 январа.
- 32.Правда. 1990. 10 январа.
- 33.Правда. 1990. 17 январа.
- 34.Правда. 1990. 18 январа.
- 35.Правда. 1990. 27 январа.
- 36.Правда. 1990. 29 январа.
- 37.Правда. 1990. 29 январа.
- 38.Правда. 1990. 30 январа.
- 39.Правда. 1990. 2 февраля.
- 40.Правда.1990. 14 мая.
- 41.Правда. 1990. 15 мая.
- 42.Правда. 1990. 16 мая.
- 43.Правда. 1990. 17 мая.
- 44.Правда. 1989. 31 мая.
- 45.Правда. 1990. 10 июня.
- 46.Правда. 1990. 12 июня.
- 47.Правда. 1990. 13 июня.
- 48.Правда. 1990. 15 июня.
- 49.Правда. 1990. 16 июня.
- 50.Правда. 1990. 18 июня.
- 51.Правда. 1989. 19 июня.
- 52.Правда. 1989. 22 июня.
- 53.Правда. 1990. 28 июня.

- 54.Правда. 1990. 29 июня.
- 55.Правда. 1989. 29 июня.
- 56.Правда. 1990. 2 июля.
- 57.Правда. 1990. 6 июля.
- 58.Правда. 1990. 7 июля.
- 59.Московские новости. 1989. 9 июля.
- 60.Правда. 1990. 9 июля.
- 61.Правда. 1990. 10 июля.
- 62.Правда. 1990. 23 июля.
- 63.Правда. 1990. 3 августа.
- 64.Правда. 1990. 28 августа.
65. Правда. 1990. 28 августа.
- 66.Правда. 1990. 29 августа.
- 67.Правда. 1990. 30 августа.
- 68.Правда. 1990. 31 августа.
- 69.Правда. 1990. 5 сентября.
- 70.Правда. 1990. 8 сентября.
71. Правда. 1990. 13 сентября.
- 72.Правда. 1989. 21 сентября.
- 73.Правда. 1989. 22 сентября.
- 74.Правда. 1989. 23 сентября.
- 75.Правда. 1989. 11 ноября.
- 76.Правда. 1989. 12 ноября.
- 77.Правда. 1990. 13 ноября.
- 78.Правда. 1989. 13 ноября.
- 79.Правда. 1989. 15 ноября.
- 80.Правда. 1990. 19 ноября.
- 81.Московские новости. 1989. 19 ноября
- 82.Правда. 1989. 22 ноября.
- 83.Правда. 1990. 30 ноября.

84. Правда. 1990. 8 декабря.
85. Правда. 1989. 9 декабря.
86. Правда. 1989. 12 декабря.
87. Правда. 1989. 20 декабря.
88. Правда. 1990. 21 декабря.
89. Правда. 1989. 25 декабря.
90. Правда. 1989. 26 декабря.
91. Правда. 1989. 28 декабря.
92. Московские новости. 1989. 31 декабря.
93. Правда. 1990.
94. Scinteia poporului. 1989. 23. decembrie URL: <https://is.gd/4WcENO>
95. Scînteia. 1989. 17 decembrie. URL: <https://is.gd/awGsx5>
96. Scînteia. 1989. 21 decembrie. URL: <https://is.gd/aXNUVV>

IV) Література

97. Болгария в XX веке: Очерки политической истории / отв. ред. Е.Л. Валева. Москва, 2003 463 с.
98. Валева Е.Л. Инакомыслие и оппозиция в Болгарии в 1980-е годы. *Славяноведение*. № 5, 2012 г. С. 79-97
99. Валева Е.Л. Государственная политика Болгарии в отношении турецкой этнической общности (1980-е гг.). *Славянский альманах*. Москва, 2013. С. 292-309.
100. Гладышева А.С. Декабрьская революция 1989 года в Румынии: к вопросу об источниковой базе и историографических дискуссиях. *Славяноведение*. 2014. №1. С. 30-44
101. История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа./ отв. ред.. Ю.С. Новопашин. Москва, Наука, 2007. 397 с.
102. Чижик Д. Протестний рух в СРСР на сторінках преси (на прикладі газет «Правда та «Московские новости за 1988 рік). Шляхами Клію : студентський

науковий альманах / За ред. Н. Печеніна, В. Яшин. Кривий Ріг. 2021. Число друге. С. 36-44. URL: <https://u.to/AsPJGw>

103. Marcau F.C. Hindering the process of democratization in Romania as a consequence of the social protests in the early 90s. *Research and science today*. No. 1(17)/2019. P. 69-77
104. Roberts A. Civil Resistance in the East European and Soviet Revolutions. Monograph Series Number 4. The Albert Einstein Institution.
105. URL: [Ethno-Nationalism during Democratic Transition in Bulgaria: Political Pluralism as an Effective Remedy for Ethnic Conflict. March 2007](#)